

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser.

V 27

Title : *Vade Butha Tilka*

V/27

Incomplete

9	: Vada : Bodha Tilca.	: Title
:	:	: Author
:	:	: Editor
:	:	: Year, Vols.
86	:	: Publisher
V/27	: Presented by Prof V. R. Trivedi	: Remarks
Torn - Moh. e. e. e.		

कचेन निबद्धः यद्यपि परमत्वोक्त्यैव इत रव्यावृत्तिर्जाता तथापि अन्यन्यपि
 सुतये दीयमानातिव्यावर्तकानि अपीति पयालोच्य परमात्मचंद्रजीव
 न्नितात्मचंद्रं तौ शपरमचक्षपकतया इतरव्यविशेषण निव्यावर्तकानि
 इत्यपरोयकापरस्त्वमत्वमेव प्रकटयतीतरविशेषणैरिति पयालोच्य ॥
 अलौकिकप्रत्यासत्त्यान्यपि सर्वाथिदृशि न इत्यत उक्तं स्वत इति ॥ अलौ
 किकप्रत्यासत्तिर्विनेत्यर्थः परोक्षज्ञानमन्यत्रापि त्यक्त आह सर्वाथ
 विषयकापरोक्षचज्ञानमुक्तं किंचित्तादृशज्ञानो वति जीवति प्रस
 क्ति कारणसर्वेति ॥ अलौकिकप्रत्यासत्तिर्ज्ञानं नेश्वरसिद्धिस्तत्तु तत्तु अर्थ
 ति अर्थे शब्देनाबाधितोऽति ॥ लिने प्रत्ययेन विच्छिद्यस्फोरयिता

नित्यज्ञानवत्त्वं स्वचितं विद्यानामिति एतावता न क्व विद्याधिष्ठातृत्वं
 न ग्रथनिबद्धितत्त्वमज्ञानवत्त्वं स्वचितं जगत्तत्त्वमात्रं सूचयति
 निमित्तं जगतामपीति प्रतीयते विशिष्टं नवति सोऽवकर्त्तृत्वं नवती
 त्यर्थं देवजगत्कर्त्तृत्वं तन्निमित्तं जगतामित्यर्थं योनिरुक्तमपि परा
 स्तापतस्य प्रमाणं चाप्यवतरोक्तं चातु जगतामित्यनेन ब्रह्मवचनेन
 नित्यं ह्यपि देवत्वमनित्यं ह्यनित्यं चित्तु च प्रादक्षिण्यं यदा जगत्कर्त्तृ
 नकार्यमात्रं पुनः ब्रह्मवचनेन सकलकार्यकर्त्तृत्वं तदा अपि यदेन
 यदा कार्यं तस्य कर्त्तृत्वं तद्विद्याधिलान्नः यदा अपि जगदेन परमपुरुषा २
 यी साधारणकारणतावन्ति प्रारिप्सितस्यति प्रारिप्सिततां चिक्करदा

जा

स्वार्थवर्गिकारणसंबन्धिः स्वार्थवत्त्वं कर्त्तृत्वं कार्यमित्यस्य तत्प्रयोजिकामित्य
 र्थः अतश्च ज्ञानकर्मकारकजगत्त्वात्तः कर्त्तृत्वं जगत्तत्त्वमात्रं सूचयति इति दोषः परा
 स्तापतस्य चित्तु तन्निमित्तं जगतामित्यर्थं यदा जगत्कर्त्तृत्वं तदा अपि यदेन
 असद्विद्वत्कर्त्तृत्वं ज्ञानेच्छातथापि ज्ञानकर्त्तृत्वं तन्निमित्तं जगतामित्यर्थं यदा जगत्कर्त्तृ
 कर्त्तृत्वं तद्विद्वत्कर्त्तृत्वं ज्ञानेच्छातथापि ज्ञानकर्त्तृत्वं तन्निमित्तं जगतामित्यर्थं यदा जगत्कर्त्तृ
 तत्कालेन विवक्षितः अथास्तुतिशरन्तः इदं प्रत्यक्षं विद्याधिलान्नः यदा अपि जगदेन परमपुरुषा २
 ग्रंथकर्त्तृत्वं तद्विद्वत्कर्त्तृत्वं ज्ञानेच्छातथापि ज्ञानकर्त्तृत्वं तन्निमित्तं जगतामित्यर्थं यदा जगत्कर्त्तृ
 तद्विद्वत्कर्त्तृत्वं ज्ञानेच्छातथापि ज्ञानकर्त्तृत्वं तन्निमित्तं जगतामित्यर्थं यदा जगत्कर्त्तृ
 वान् विवेकः प्राप्तरन्ते चोक्तं पल्लवः एवं च आरन्तविशिष्टं ग्रंथविषयकेन

व.ब.

तितन्नाश्वर्यानां श्रुतिजन्यत्वेन शास्त्रजन्यत्वात् अतएव मननं तद्व्यापारः त
स्यानुमितिर्हेतुः शब्दार्थपरत्वेन सूत्रजन्यत्वेन च निदध्यासनं तद्व्यापारः त
स्य मननं गौरीरस्मृतिरूपत्वात् तद्व्यापारः तस्यैव साक्षात्कारस्तद्व्यापारः तस्यैव निपज
न्यत्वात् नापि मिथ्याज्ञानधंसस्तत्तस्य विशेषिधीजन्यत्वात् नाप्यदृष्टं त
था तस्य शास्त्रजन्यत्वे मानात्तात्वात् तज्ज्ञावेपि प्रदृष्टस्य मुक्त्यर्थजनक
त्वात् अन्यथा ज्ञानकर्मणोः समुच्चये कारणात्तात्स्यात् वन्निष्ठाभावात्
तिथ्यज्ञावितत्प्रथमतः श्लोकेन दर्शयति इत्यर्थः यद्यन्यत्रेप्यथा ज्ञानसि
तस्यो केन दर्शयतीत्यर्थः निःश्रेयसमितिः निःश्रेयसफलं यस्य तदर्थं
नान्ति विस्तरं प्रयुज्जानस्य शास्त्रनिषेधे वाच्यं न चार्थाधिक्यनिषेधे

जावः। एतावता तज्ज्ञानं जौपापुरुषार्थः निश्चयः संपरमपुरुषार्थः तत्त्वज्ञानं न प्रय
 मयोजन्य जनकजावसंबंधः तत्त्वज्ञानपदार्थयोर्विषयी जावः संबंधः शास्त्र
 पदार्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकजावसंबंधः। शास्त्रतत्त्वज्ञानयोः प्रयोज्यप्र
 योजकजावसंबंधः। द्वापदार्थरूपमभिधेयं। निःश्रेयसरूपं प्रयोजनं। विवि
 मुक्तामुमुक्षुवधिकारी। अर्थः। शब्दतः प्रादक्षित्वावधारणमत्र चतुर्थः।
 श्रवणमनननिदध्यासनतत्त्वसाक्षात्कारनेदात्। तत्र श्रवणं श्रुतिजनमात्म
 ज्ञानं तेनासंजावना निवृत्तिः। मूलमंतरिन्तत्वेनात्मनोनुमितिः। निदध्या
 सनं मतस्य पुनः पुनरनुमितिः। अतस्तत्त्वज्ञानं नान्यजावना वृत्तिः। ततो ज
 गदवगादिषां साक्षात्कारउत्पद्यते स्वेतद्व्यंते सजातीयविजातीयव्यवहारे

दकधर्मवृत्तबोधोत्तइतिप्रश्नकतिलेपदार्थइत्याकाक्षायांजोत
मस्तत्रैकैकतास्वरूपेयन्ताहयेममिति॥प्रविविक्तस्य
निश्चयसस्यनष्टरुषार्थत्वंइतिप्रश्न॥आत्यंतिकेतिविच्छेदोत्रनप्रागज्ञात
तस्यपरममुक्तेअज्ञावात्असाध्यत्वात्तस्यप्रतियोगिजनकतामित्यमेनु
मुक्तस्यापिसंसारिवापाताच्चानात्यंताभावरूपःसःतस्यासाध्यत्वात्अत्र
यदृतेस्तस्यसंसारिण्यपिसत्वात्व्याप्यदृतेस्तस्यसंसारिण्यपिसत्वात्
व्याप्यमुक्तेयसंज्ञवात्व्याधिकरणदुःखात्यंताभावस्यव्याप्यदृतेःसंज्ञा ५
रिण्यपिसत्वात्किंचनतावद्वर्तमानंधंसंबंधःस्यसाध्यतस्यपुरु
षप्रयत्नमंतरैवजोगादिनासंज्ञवात्तात्प्रातीतदुःखसाधनधंससाध्यः॥
उ. स्वसाधन

अतीतत्वादेवानापिजाविदुःस्वरवसाधनधंसःसाध्यःमुक्तेतदज्ञावात्तावता
दावतिप्रसक्तेश्चानंचसमानाधिकरणदुःखसमनकालीनदुःखसाधन
धंसविशेषितोताताभावःसाध्यरतिवाच्यंविशिष्टस्यानतिरिक्तेविवक्षित
तविवेकनतादृशधंसस्यैवसाध्यत्वात्नचसाधिष्ठरुषार्थःतस्यदुःखा
भावमुद्दिश्यक्रियमाणत्वात्नचतादृशदुःखधंसविशिष्टदुःखात्यंताभाव
साध्यइतिवाच्यंआवश्यकत्वात्तादृशधंसस्यैवमुक्तित्वात्अतएवजान्या
भावरूपोपिविच्छेदःकिंचधंसरूपःसःआत्यंतिकत्वंतुसमानाधिक
रणदुःखास्थानकालीनधंससाधनधंससाधनधंससाधनधंससाधन
धंससाधनधंससाधनधंससाधनधंससाधनधंससाधनधंससाधनधंससाधन

ने संतानावाक्येन अतो धर्म इति। एवमपि च धर्म से गतं अत उक्तं दु खमिति।
 एवमपि संताना धर्म से गतं अतो धर्म इति। एवमपि च धर्म से गतं अत उक्तं दु खमिति।
 धर्म सस्या व्यधिकरणस्मदादि दुःखं समान काली न चात्। अतः समानाधि
 करणेति। समानाधिकरणपरिमाणेति समान काली न चेना सं न व वारणा
 यदुःखेति। एतद्दर्शनं कर्तुं परमात्र चे न दर्शनमिदं प्रामाण्येन कानासं
 दित चे न प्रेक्षा वदुपादयमित्यनिप्रायेणाह। अत्र चुरणेति। बहु नां सं
 वादेनापि ना प्रामाण्यं शंकेति। सूचितं शास्त्रतोपि श्रेष्ठं दर्शयति। ॥ ६ ॥
 यथा प्रमाणाति। तावतान्यायशास्त्र प्रवरणमिदमिति। ना प्रामाण्यं
 नैति नावः। अत्र तच्च विषयकं ज्ञानं तच्च ज्ञानमिति नार्थः। सम्यक् ज्ञानस्य
 वक्ष्यामि

इष्टसाधनं च लानेपि शास्त्रे तदला नात्। एतस्मिन् स्पष्ट शास्त्रे साधनता बोध
 तया प्रत चात्। अन्यथा शास्त्रे प्रवृत्त्य नावापातात्। इष्टसाधनता नव गते।
 नवाप्तेन शास्त्रे स्पष्ट साधनता वगतो प्रवृत्तिः वक्ष्यामि। एतस्मिन् स्पष्ट साध
 केरेव तदवगम सं न वात्। एतदनुपजीवने नाधुनिको तस्यापि एतच्छास्त्रे स्पष्ट साध
 नावगमवेधुर्य प्रसंगाच्च। यत्तु तच्च ज्ञानं तीतित च ज्ञास्तेषां तच्च ज्ञानमिति षष्ठी
 तितत्र। शास्त्रस्य नुक्तिन न वचा ला नात्। अत एव प्रेक्षा वदुपादि सेत्याद्या ना
 स्यंथ स्पष्टे वेष्ट साधनता निमित्ता। तत्राभिधानं शास्त्रे स्पष्ट साधनता वगते दुर्ब
 टं स्यात्। सूत्रे तदुक्तं यो रेक वायु लवन जोता वस्तु तदुक्तं ज्ञायते अनेनेति
 तच्च ज्ञानं शास्त्रे तस्मात् तच्च ज्ञानं तच्च ज्ञानमिति नार्थः। ननु शास्त्रादिति कथं नोक्तं।
 तदा हि ज्ञानस्य कवारली नो न स्यात्। विशास्त्रे तच्च ज्ञाना न्या व्यापारि

व्यापारनावापकसंमोहो जयत इति ॥ तव ज्ञानादिति प्रयोजक चेपं वमी ॥
 व्यापारिचवत्तरे प्रयोजनं प्रयोजनं ॥ तव एव ॥ येषां तवावधारणमि
 त्यत्रापि श्लोके तवावधारणशब्देन प्रयोजनसंबन्धिशास्त्रमेवातं ॥ तव तोवध
 रणमित्यत्र ग्रंथेऽवधारणशब्देन अवधार्यत इति व्युत्पत्त्या शास्त्रमेवो
 क्तं ॥ यद्वा व्यापारमादाय तथोक्तं ॥ प्रथमसूत्रोत्तरनागसूत्रादिषु साधनव
 मवगत्य प्रवृत्तिः ॥ प्रथमसूत्रे तु आप्तवचनादेव प्रवृत्तिः ॥ ज्ञानरूपावाप्रवृ
 त्तिः ॥ तस्या श्वेष साधनज्ञानकारणा ॥ अतः सूत्रे प्रवृत्तौ सत्यां इष्टसाधनव
 वगमः ॥ इष्टसाधनतावगमेव अत्र सूत्रे प्रवृत्तिरिति अन्योन्याश्रयः ॥ ७॥
 रास्ते ॥ अत्र सूत्रे सर्वेषां प्राधान्यं स्पष्टं विवक्षितं ॥ तद्वत्तत्त्वस्य ॥ तत्तु
 रुपादिपरिग्रहे तदनुपपत्तेः ॥ तद्वत्तत्त्वस्य ॥ तद्वत्तत्त्वस्य ॥ तद्वत्तत्त्वस्य ॥

म

वरूपाज्ञावासावकुब्रीहिकर्मधारुविरोधश्च ॥ प्रमाणेषु बकुवनं अन्य
 निरपेक्षत्वे ॥ प्रमाणे हेतुत्वं ॥ प्रमाणे हेतुत्वं ॥ प्रमाणे हेतुत्वं ॥ प्रमाणे हेतुत्वं ॥
 समुदायपर्यवसायिन्येव प्रमाणे विवक्षितं इत्येकवचनं ॥ आत्मादिषु
 कतरस्याप्यज्ञाने संसारतादेव ॥ आत्मनः प्राधान्यं ज्ञापनाच्च ॥
 नच प्रमाणेष्वेवमेकवचनापत्तिः ॥ तत्राप्येकस्याज्ञानेने श्रेयसास्ति ॥
 अन्यथा तद्यत्नादनैकवचनमासादयेत् ॥ नच प्रमाणेषु विवक्षितं ॥
 रजेदादित्रियुक्तं ॥ प्रमाणानां तत्त्वतो ज्ञेयस्याविकल्पेऽपि प्रमाणे हेतुत्वं ॥
 प्रत्येकं पर्यवसितत्वात् ॥ नह्यत्मादि समुदाये प्रमाणे हेतुत्वं ॥ प्रत्यक्षादि
 समाहारप्रमाणकरणताते निमीलिता प्रमाणा अप्रजतवत्त्वात् ॥ तद्वत्तत्त्वस्य ॥
 तद्वत्तत्त्वस्य ॥ तद्वत्तत्त्वस्य ॥ तद्वत्तत्त्वस्य ॥ तद्वत्तत्त्वस्य ॥

विबहुवचनं तेषां निरपेक्षयान्यायप्रवृत्त्या योगिनाम् यथा विविध
 तिजु नैव संदेहो न्यायागतथापि संदेहमात्रं संदेहकालेन स्वायम्
 र्थसाधारप्रमाणमात्रप्रवृत्त्या अपयोगातिपर्यालोच्यं प्रयोजने वि
 शेषलक्षणानुसारे द्विर्वाचनं। दृष्टान्तेपि विशेषलक्षणानुसंधाने
 न द्विवचनमेव। उदाहरणपरस्परनैरपेक्षत्वात्। अन्यव्यतिरेकिणस्त
 ये कत्र प्रयोगे तु चितत्वात्। अन्यथा अधिकनिग्रहापत्तिः। एकत्र ध
 मिति अन्यव्यतिरेक्यारंभप्रवृत्त्या सिद्धांतेपि स्वप्रयोजने नैरपे
 क्षत्वे मेवेति बहुवचनं। अत्रिवा नां संन्याये कार्यप्रतिष्ठादकत्वे ७
 पि अर्वांतरं नैव संन्याये कार्यप्रतिष्ठादकत्वे नैव संन्याये कार्यप्रतिष्ठादकत्वे
 भजतत्वात्। एकवचनं वादकं विवक्षितं नानां तथैव हेतुजासा

दिष्टमव्यापारे परस्परनैरपेक्षत्वात् बहुवचनमेव। अतएव निर्देशो यथा
 वचनं विग्रह इति ज्ञायात् स्यात्। यदेव निर्देशो बहुवचनं नो दोषदान
 प्रयोजनं। तदेवात्रापि इति द्रष्टव्यमित्यादि विस्मृती तत्त्वबोधो सुप्रसि
 द्धः॥ ते इति॥ येषां तत्त्वज्ञानं शिष्यसफलत्वेन वर्णयति॥ ते इदानीं लक्ष्यं ते
 त्यन्यः॥ इदानीमिति॥ शिष्यगुणलक्षितं शिष्यजिज्ञासायां विरुद्धजिज्ञासा
 निवृत्तौ चेति अर्थः। अतिविततेति। अनेन शब्दबहुल्या गृह्यतेत्यनेन शब्द
 थकाठिन्यं। गंभीरत्वेनेता त्वयि कीठिन्यमुक्तं। तत्र प्रमाणमिति प्रमया
 व्याप्तिमयत्वं तिसाधनं तत्त्वज्ञानं। अत्र प्रमाणमिति प्रमया
 र्णानुप्रमाणं। अत्र च त्वयि हलं नैव। अत्र च त्वयि हलं नैव। अत्र च त्वयि हलं नैव।
 रुचेः। स्वतात्पर्येति च यीचूतं श्लोकाद्यदि ह्येति। प्रमासाधनेति। प्रमाप

दं साधनेऽप्राशयेन जयचापि संबध्यते नैव प्रमासाधनप्रमाश्रयान्यतरत्वे
सतीत्यर्थः। **साधनाश्रयप्रमा** नैव प्रमाश्रयान्यतरत्वे लक्षणं तदर्थं
धने एतद्विशेषणव्यतिरेकेण नैव प्रमाश्रयान्यतरत्वे लक्षणं तदर्थं
। सिद्धिवारकं न्यायनये सार्थकमिति पुनः। अपरखंडजावत् इह नित्यप्रमा
श्रयप्रमाकरणनित्यप्रमाश्रयनिन्तनिन्तत्वं नानित्यप्रमाश्रयत्वं प्रमाक
रणत्वं निन्तनिन्तधर्मवत्त्वं वाच्यं लक्षणं। बोध्यं नित्यमेव हेतुननुमानं प्र
माणं न वायं स्वस्मिन् स्तोति जागमिद्विचिंतन। एतज्ज्ञानस्यैव प्रमितिक
नुमानत्वात्। अतएव घटादेरपि दशाविशेषे हेतुत्वात्। तदनिन्तत्वम
सिद्धमिति परस्मात् तज्ज्ञानस्यैव प्रमितिकरणत्वात् ननु प्रमाकरत्वं एतत्
प्रमाश्रयत्वादन्यतरत्वं एतद्विन्तनिन्तत्वं तत्र एतद्विन्तनिन्तत्वं तदुक्तं

व४

५

विशेषणं निश्कर्तव्यं साजं तरमायाति न च हतया किं न चावस्वरूपेऽजावः हेतुः

यमेवानुगती कार्यं। एवं च एतदन्यतरादेव साधनमस्तु। अपरखंडजावत्त्वं
च्यते। यत्र प्रतियोगिविशेषणं दीयते तदंगीकृत्य उक्तत्वात्। वस्तुतस्तु नैव
अजावाजावो हेतुः येन जावे पर्यसन्तः स्यात्। किंतु नित्यप्रमाश्रयनिन्तत्वं स
तिप्रमित्यसाधारणसाधननिन्तयत्त्वं प्रतियोगिकान्योन्याजावो हेतुः। नैव
एकैकनिन्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगितोकां न्याजावो हेतुः। नित्यत्वं
वच्छिन्नापरनिन्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोन्येवायद्वैतदुक्तयनिन्तत्वात् तज्ज्ञान
एव हेतुः। तच्चोक्तयान्योन्याजावस्वीकारव्यासजपृच्छिन्नान्योन्याजावसंबंधित्वम
न्यादवतिनदोषः। प्रमाश्रयेत्युक्तं ईश्वर। व्याप्तिवारणं जातमित्याह। ततश्चेति। प्रम
याव्याप्तत्वं उप्रमयानियुतसंबंधित्वं ततश्चेतनविशेषणं न जीवादीनां प्रतिव्याप्ति
वारणं प्राप्याह नैव जातमिति। अतिव्याप्तिमाह। न च तज्ज्ञानस्यैव प्रमितिक

स४

जा५

रूप

कसंवादः। प्रमातृजनकेः। लिंगविचित्रमादिसिद्धिरिति मनुष्यान्तर्गतजनकसंवादे
 ध्यते। यादृक्कित्तुयथाथीलिंगपरामर्शादिविनेवजायमानत्वं। यथायादृक्कित्तु
 वादः। यादृक्कित्तुयथाथीलिंगपरामर्शादिविनेवजायमानत्वं। यथायादृक्कित्तु
 नावः। संबंधधर्माः। यादृक्कित्तुयथाथीलिंगपरामर्शादिविनेवजायमानत्वं। यथायादृक्कित्तु
 धिकरणं। लिंगविचित्रमादिसिद्धिरिति मनुष्यान्तर्गतजनकसंवादे
 सादृश्यं। लिंगविचित्रमादिसिद्धिरिति मनुष्यान्तर्गतजनकसंवादे
 तात्पर्यादिविचित्रमलेचनान्तप्रतारणादिस्थले च गवये गोदशादृश्यं च मस्थले
 च प्रमोद्यते। तथापि नियमतः प्रमसंबंधनावात्। नातिव्याप्तिरित्यर्थः। वस्तु
 तस्तु प्रांचमते लिंगोपदिताद्येगिकत्वाच्चानमनुमितौ तेन सर्वत्रापि घमानमे
 ववत्त्वादिलिंगविचित्रमादिस्थले नासतीत्यथाहलीपटलस्य व्यापकं वक्तुं न चा

१०

सते इति न प्रमेति नातिव्याप्तिरिति सा वः। प्रम एव स्वरूपसंक्षेपवतिहेत्वादिविचित्रमः
 प्रमाणमेव कथं संक्षेपतया प्रमाणं कथं वा तत्परिहारः। चत इति द्वेषणमत
 वकाशः। एतस्य प्राचीनमत्वात्। किंच यदिलिंगादिविचित्रमोपि मीजनयेत्तदा यथाथीलिंग
 गपरामर्शादिगुण इति प्राचीनसिद्धांतोद्धृतः स्यात्। वस्तुतस्तु यथाथीपरासरादि
 पिकविचित्रमोचवति। यथायमेतत्। संयोगबाधस्य तद्वत्त्वात्। इत्यत्र अग्रस्थितसं
 संयोगस्य बाधस्य निर्देशायां दोषवशात्। मूलोद्धृतेन ज्ञानं च मः। न तद्वत्।
 असान्निध्यमिदियं अज्ञातलिंगं अज्ञातश्चराद्यः। इदमुपलक्षणं। अज्ञातं सादृश्यं।
 यतः प्रमानजनयति अतस्तानि नियतप्रमासंबंधविरहाप्रमाणानि न च वेयुरिति प्र
 वप्यार्थः। इष्टापत्तिपरिहारमाह। मानवान्ति। सान्निध्यविशेषस्येति। सान्निध्य
 विशेषः सकलकारणसमवहितत्वं। अयं विशेषो लिंगपरामर्शादिविचित्रमोपि मीजनयेत्

प्र३

व.ब.

निर्व्यापारस्य प्रमाणत्वे व्यापारवत्त्वघटितं कारकत्वं मपि प्रमाणस्य व्यापारस्य तत्त्व
[१] संभुक्करणत्वमिति वेत्तुं न तादृशं कारकत्वं न जीकारेण केति। करणत्वमपि न व्यापार
रवत्त्वघटितं प्रमाणे किं तु प्रमानियतसंबंधघटितं इत्यालोच्य। मनुयमाने कर्षादि
प्रमाणजनयित्वेन एस्तत्र प्रमाणत्वं नास्त्येव किं तु नास्त्यप्रमाणपदप्रयोगः। एवं
च इष्टस्वरूपयोग्यताज्ञानं प्रवर्तकं न स्यात्। पूर्वे पक्षितताज्ञानस्य च प्रमाणो
चरप्रवृत्तिजनकत्वे अन्योन्याश्रयः। तथा हि प्रमाणे प्रवृत्त्यनंतरं फलोपकि
तताज्ञानं तज्ञाने च प्रवृत्तिरिति। मैवं कादाचित् प्रवृत्तिमायां विमवादिनीयं प्रवृत्तिनव
ति इत्यन्यदेतत् ननु सामग्रीनिविष्टस्य सन्निकषादिः प्रमाणत्वे किं मपराधं प्रमा ११
णत्वेन घटादेरिति चेत्। स्वोत्तरत्वाविनावस्तकारणानपेक्षत्वरूपचरमकारणा
त्वं वतः सन्निकषादिः प्रमाव्याप्तिमं न वेन प्रमाणत्वात्। प्रमाव्याप्त्या हेतुतस्य
+ माना मवर्तमाना य फलोपहिततां तात्वा न्यत्र तस्या नम प्रमान्यतरे तादृश रूपपक्षे तस्य दे
संबंधा निश्चये निष्कर्षादेतत्तमादिना तत्त्वमायां संवादिनी तत्प्र ४

६८

वोक्तत्वात्। घटादेरतथात्वात्। ते चेति। प्रतिबंधकात्तावादिसकलकारणमात्र
हिता इति शेषः। अन्यत्रापि नियमविशेषणात्तावेनातिव्याप्तिवारयति। एवं चे।
यदा कारणांतरविरुद्धा लीनं प्रमेयं न गृह्यते तदा तस्य प्रमाव्याप्तिवारः। अतस्तस्य प्रमा
चरमकारणत्वरूपप्रमानियतसंबंधात्तावान् प्रमाणत्वमित्यर्थः। न चिती तावत्ता प्रमा
याव्याप्तत्वं प्रमाणलक्षणं निष्पन्नं। ननु प्रमाव्याप्तिरिदं का विवक्षिता। न ताव। नियम
त आधरत्वं प्रत्यक्षादिलोकि कप्रमाणव्याप्तेः। नपि प्रमाचरमकारणत्वं तत्। अलोकि
कप्रमाणे पुरुषधेये प्रव्याप्तेः। तस्य न वदुक्तः चरमकारणत्वात्तावात्। न च विषयता सं
बंधेन प्रत्यक्षादेरपि न गवत्प्रमाधारत्वं। एवं घटादेरपि तत्त्वापात्। तत्राव्याप्तिप्रका
य प्रमायाः घटादौ चारणा प्रयोगात्। प्रमाचरमकारणत्वात्तावात्। अत्र वदाम। नित्य
प्रमानिरूपितसमवायित्वप्रमाचरमकारणत्वादन्यतरमत्वं प्रमाणलक्षणं न वेतर
नेदसाधने। न्यतरासिद्धिः। मीमांसके मनित्यपि प्रमामेवायित्वानेगां कारादिवाच्यं
नि। ति ५ ति।

था ५

क.ब.

प्रमाथलिंगकानुमानेष्टवते। एवं मूलं प्रमाथान्नद्वयार्थवत्प्रमासाधनाश्रयान्यत्
रत्वं बोध्यं। ननु अंधकारस्तद्वत्तु। सन्निर्कर्षात् लोकं जावत् रूपं कारणमपेक्षते।
तथा च तस्य कथंचनकारणोचं न च मनचरमकारणमिति वाच्यं। आलोकसंबल
ने उत्तरकाले तेनैव ज्ञानजननादिति चेत्तु न। चरमकारणशब्देन क्रियायोगव्य
वच्छेदेन फलसंबन्धिनोक्तत्वात्। ननु वासुगुहिकादीनां तेन सन्निर्कर्षेण प्रमात्रि
यानजन्यतइति ननु द्वयार्थरूपोऽतिशयः। अथ नवीत्यन्यनिष्ठकारणतोपजी
विकारणकत्वेन सदित्यस्य ननु द्वयार्थत्वेनैव चायां विषयलौकिकप्रत्यासत्ति
कारणकत्वेन ग्रहविषयत्वेन कारणतया अन्यनिष्ठकारणतोपजीविकारण
ताकत्वात् विषयेति व्याप्तिवारणेऽपि पक्षतादावतिव्याप्तेः। तस्यान्यकारणतोप
जीविकारणताकत्वात्तादादिति चेत्। अत्र वदन्ति अनुभवत्वेन व्याप्यज्ञात्वं वदन्ति
न कार्यतानिरूपेत कारणताश्रयत्वं समानाधिकरणत्वात्।

तिवाच्यं
विशेषः
तिश्रमात्
वाच्यं
१२

कथयथार्थज्ञानकारणचनित्यज्ञानाश्रयवान्यतरवैतस्यप्रमाणतद्गणचान्नदे
षः। यवानित्यज्ञानेतिज्ञानपदस्त्वानेप्रमाणपदप्रक्षेपः। नचप्रमाणपदार्थनिर्व
चनेवेयर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तेवयथ्यानिवात्। नचानित्यप्रमाणपरागेतैववदन्
रादोप्रमाणपदार्थप्रवृत्तिस्तद्वत्वादादश्वेकेयंतत्प्रवृत्तिनिमित्तिवाच्यं। अनित्य
स्यस्यव्यर्थचात्। प्रमानित्यतसंबंधस्यैवोक्तं। नचप्रमाणतत्प्रवृत्तिनिमित्तिवात्। व्यावर्त
नीयनित्यप्रमासिद्धौतदाश्रयेश्वरसिद्धौत्वात्तत्तत्त्वात्। नचेश्वरप्रमाणवेपंचप्रमा
णापत्तिः। इन्द्रियादिवृत्तिनूतवादिनिवाच्यं। साक्षात्कारिप्रमाव्याप्यत्वेनतस्यप्र
त्यक्षांतर्गतवात्। नचास्तु। इन्द्रियार्थसन्निर्गोत्पन्नज्ञानमित्यादिस्तत्रदर्शनेन
इश्वरोनप्रमाणोक्तिप्रमातेवानवाप्तप्रामाण्यादिविरोधः। आप्तस्ययथार्थवा
क्यार्थज्ञानत्रेवादित्यस्यतदर्थचात्। नचाप्तमेवयथार्थज्ञानवचनित्यनच

यित्वे श्रोत्रे स्पृश दृष्टव्यापाः। स विकल्पक्रेन नयितव्ये निर्विकल्पकज्ञानमपि त
 या कस्मिंश्चिद्व्यासहस्री संयोगः श्रोत्रमनःसंयोगश्च तथा स दोषे च दुरादा
 वति व्याप्तिवारिचिउं विश्लेष्य नागः। समोऽप्रमाणस्य लक्ष्यं च पक्षे सर्वोऽयं यथार्थ
 ज्ञानकारणं च विशेष्य नागार्थः। प्रमाणमात्रलक्ष्यं देयार्थं ज्ञानकारणत्वाव
 क्तेन प्रमाणं बोध्यं। सुरवासीति। सुरबुधुः स्वयोरज्ञानासंज्ञात् प्रमाया
 प्रिसचातः। अतिव्याप्तिवारणाय साधनेनैव कृतमित्यर्थः। न चिदमसंबद्धं प्र
 ममकारणविशिष्टे सुरवादे प्रमानावेनायं यतश्चानावात्। न वदितार्थादिकरण ॥१४॥
 वक्तिने सुरवादे प्रमानियतसंबंधचेन लक्षणतिव्याप्तिस्तद्धारणाय विशेषण
 मिदं युक्तमिति युक्तं। एवं हि विशेषणमिदमेतरेण दुरादावप्यतिव्याप्तेर्वक्तुं शक्य
 चेन सुरवाधिकूपनियतप्रमेयपुराग्रहस्यानुचितत्वात् न चादिपदेन दुरादिक्रम

* यथाथं न वत्वं लक्षणं यद्यप्यथार्थानुवृत्त्येव लक्ष्यतावच्छेदकं व्यधिकरणप्रकारेण नोक्तिन्ता ३११

यि अत्र व्याप्ति स्थानं। न हि सर्वस्वराचेना निधालं शक्यते। न चायं नियमः। यतः सर्वत्रा
 तिव्याप्तिदरनीयति। मेवं॥ साधनेत्यादिविशेषणेपि अतिव्याप्तितादवस्थात्। सुरवा
 दरपि प्रमासाधनत्वात्। तस्मान्मदुक्तमेव पर्यालोचनीयं। कारिकायां प्रमा लक्षणं
 रव्या कर्तुं दर्शयति। यथाथं नु न वदति। अत्र प्रमापदवाच्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं
 व्यधिकरणप्रकारेण न वक्तिन्ता नु न वत्वं लक्षणं यथाथं नु न वत्वं नु न मरेहितानु ॥१५॥
 न वत्वं। ननु तद्वदितत्प्रकारं नु न वत्वादि रूपं तत् निर्विकल्पाकः व्याप्तेः। तस्य निः प्र
 कारकत्वात्। प्रमाणपदार्थविना गौणयिक प्रमा लक्षणं निर्विकल्पाकस्यापि लक्ष्य
 तात्। इह सर्वांशप्रमा लक्ष्यं यथा धर्म्यं प्रमापि लक्ष्यं। अबाधितकोट्यं शेषसंश
 योपि द्यः। अयथाथं विषया इति। अतस्मिन् विषया इत्यर्थः। आदिपदेनैव दर्श
 तमित्यादि च नो गृह्यते। तत एव यथाथं लक्ष्यं विशेषणदेवोऽप्रादायार्थं दिवा रापज
 नितत्वेन बाधितविषयत्व इत्यर्थः। अनु न वत्वं किं नु न वत्वं तत् किं नु न वत्वं

तथा च ५

अपानार्थं
 विनोदार्थं
 २

रोत्यनतरं वस्त्रादिव्यवधनेन स्मृतिदर्शनात्। यद्यपि साधारणकारणस्य आ-
त्ममनःसंयोगादेस्मरणादव्यवहितप्राक्काले उत्पत्तिरस्ति। तथापि संयोगाना-
साधारणकारण इति न स्मृतावतिव्याप्तिः। चराद्यव्यवहितप्राक्कालोत्पत्तिर्वैपाल-
संयोगादिजन्यवृत्तादावतिव्याप्तिवारयितुं प्रत्ययइति कारणपदमिहोपरं ज्ञेयं।
अस्मदुक्तं तत्तन् नियतपदस्य दशयेति। यद्यपि स्मृतेरसाधारणकारणसंस्का-
रो न वति तथापि तस्य स्मृत्युत्पादनार्थं आविधूरप्राक्कालेन यस्यानावाप्ताति-
व्याप्तिरित्यर्थः। ज्ञानचावांतरेति ज्ञातिनेद इत्यन्यमाने वृत्तचे गतं अत उक्तं ज्ञा-
नचावांतरेति। तथापि स्मृतिचे गतं अत नैद इति। स्मृतिचव्यतिरिक्ता ज्ञातिरि-
त्यर्थः। स्मृत्यनुजनवैतन्यतरचेति व्याप्तिर्न जयितुं जातिरिति। अनुमितिचाश-
वतिप्रसक्तिवारयितुं ज्ञानत्वव्याप्यशब्देन ज्ञानचमाकाद्याप्यनुक्तं ज्ञा-

नचमाकाद्याप्यनुक्तं ज्ञानचनित्रज्ञानचव्याप्यज्ञातिनिरूपितनेदगुर्नि-
व्याप्तिरहिते सति ज्ञानचनिरूपितनेदगुर्न व्याप्तिमत्तं। सर्वलक्षणो अस्वर-
सः यत्र च गदिसंबंधः प्रतिबद्धः कारणंतरविधुरो वा प्रतिबंधकापनये कारण-
तरप्राप्तौ वकार्यमर्जयति। तत्र तद्वशसंबंधस्याव्यवहितपूर्वकालोत्पत्तिर्वच-
इश्वरानुनवेराव्याप्ततत्। न येन सलक्षणा। तथापि प्रथमलक्षणं गुरु। नाना-
विशेषणगर्जितचाह। इदं ज्ञातिरूपं बलवृत्तिप्रथमास्वरसेतात्यर्थं। वि-
वयदि नित्यानुनवोनलक्षणा। तदा तद्रूपप्रमावदितप्रमाणरूपं इश्वरेन स्या-
त्। यत्तु अलौकिकानुनवेदव्याप्तिरस्वरसइतितत्रातत्र सामान्यप्रत्यासत्तेर-
उत्पत्तिकचेपि द्वविदेशे संयोगस्य सामान्यज्ञानस्यैवापूर्वकालोत्पत्तिर्वच-
त्। नहि अशब्देदविवक्षया तज्जन्यत्वं तच्चालौकिकप्रत्यासत्तिर्जन्येप्याति-

एव। वस्तुतस्तु संस्कारेणाव्यवहितं जनिस्मृतावतिव्याप्तिः न वनियतपदेन तत्ता
 राणां तदाह्यसंनवं स्यात्। नृसिन्निषेधो न वजातीये सर्वत्र नियतं कारणं ॥
 स्मृतिव्यतिरिक्तेति। इदं उपाधिरूपं न रूपं। अनुनववजातिव्यंजकमपि। ज्ञानचमा
 त्रं स्मृतावतिप्रसंगि। अतो व्यतिरिक्ते च। व्यतिरिक्तमात्रं तदादावतिप्रसंगि अतो
 ज्ञानचमिति। साधनाश्रयो वेति। केन विदूषेणानुगतीकृत्य उक्तेन्यामान्यलक
 राणैकैकविशेषलक्षणपक्षतया प्रपञ्चयुक्तं तर्थाः। नित्यप्रमाश्रय इति नित्यप्र
 माश्रय आलोकिप्रमाणानित्यर्थः। इतरस्याः अनित्यप्रमायाः करणस्य लो
 किप्रमाणानित्यर्थः। लौकिकप्रमाणानिरूपे अनित्यत्वेन लक्षणप्रविष्टं। प्र ॥ १७॥
 तितं वेति। प्रतितं त्रं मां सापहृयान्यायशास्त्रं तसिद्धं तसिद्धं प्रामाण्यं नित्य
 प्रमाश्रयचरूपतयानिरूपितं नवतीत्यर्थः। न चितरन्नेदमपि ने अन्यतरासि

द्विदिति चेन्ना। प्रसाध्यविगक्रानुमानेतात्पर्यात्। आर्यवेदप्रामाण्यरूपदृष्टं तं
 न वेदप्रामाण्यसाधनेन गवता रूपादेन स्तुतिं। आप्रप्रामाण्यं स्तोत्रे च प्रामा
 ण्योद्धृततया दर्शयति। तदुक्तं मि। आप्रस्य वेदवक्तुः प्रामाण्यात् तत्प्रामाण्यं। आ
 युर्वेदवदित्यर्थः। ननु ईश्वरस्य प्रमाणत्वे प्रमासाधकतमं प्रमाणमित्यादिन्या
 यविशालक्षणां अव्यापदं स्यादित्यत्र आह। अत्रेति। एतानि न्यायानि लक्षणां नि
 तेषु ईश्वरस्यालक्षणावात्राव्याप्तिरित्यर्थः। यदात्र न्याययुंथेषु एतावतान्याय
 विध्वत्तणवाक्यैः स्वकीयलक्षणावाक्यस्य विरोधोपरि कृतो नवतातिनिर्गर्वः।
 ननु नवतः प्रमात्रं चेति अतः कथं तस्य प्रामाण्यं अत आह। अत इति। प्रमास
 मवायि च प्रमात्रं। ननु कारकत्वे सति गौरवात् प्रमाणत्वं तु प्रमाया व्याप्ते च द
 र्शपाधिने दात्। विरोधनावमन्निषेत्तु पथाप्येत आहुरित्यर्थः। मिति रिति ॥

सम्यगनुनवाप्रमेत्यर्थः। तद्वत्तावप्रमाश्रयतातद्व्योगव्यवहारे इति। प्रमानियत
 संबंध इत्यर्थः। ज्ञातमिति। इदं विप्रोषिकस्याप्युपलक्षणात् तत्रापि ध्वर प्रामाण्यस्या
 न्यपगमसिद्धांतमिदं चात॥ ३॥ ननु तादृशं कुरुतायां सुगतादिप्रमाणत्वं
 तानेदृषितमिति तदुप्रावनेन व्यर्थमत आह। अथोति। असुफुरानां प्रदर्शनमा
 वश्यमिति तत्र तं सुफुटतरेति। सुफुटतरश्चिदेकः स प्रमादादत्र नोक्त इत्यत उ
 क्तं अनत्येति। स्वरूपव्याप्तिर्या तन्निर्वचनमेव निरातति। प्रावाहुका च मस्म
 द्दृष्टिरेव मुक्तमिति वापेप नो विचं ननु यौक्तिकं च। अ प्रतिषिद्धा चोदगीका
 रशं कामानूत। अत आवा क्तमिति स्पष्टं यथा च व्याकरोति। तथा गतेति। तथा
 गतः सुगतः। सुगतेति पाठः सुगमः। ननु दोषदानाय च कल्पितमेवेत्यत आ ॥ १८ ॥
 हा यत्पति। तदुक्तमेव दिश्यत इत्यर्थः। अर्थं क्रिया स्थिति रिति। संवादि प्रवृत्तिज
 अर्थेन स्वतन्त्रत्वेन क्रियायास्तानरूपाया स्थितिः
 निरर्थज च मिति पावत् २ टिपः

न कंच मित्यर्थः। अनुमाने स्थिति बहुचेना व्याप्तेर्बहुविषयचेना विप्रकार
 द्योतने। का विदिति। असद्विषयका प्रवृत्तिरत्यक्षा तन्मते दुराध्याका
 परमाणुं जस्य जलाहरणादिक्रियित्वा योजन मसतो नास्तीत्यर्थः। तद्विज्ञाने
 ति। तव मते निर्विकल्पकस्यैकज्ञादिति नावः। निर्विकल्पक्येपि असंनबो
 धि बोधः। यदि बाधितार्थं च न वक्ष्ये दणार्थः तदा स्मन्मतान्नेदः स विकल्प
 बाधति व्याप्तिश्च। स विकल्पकपदेन स विकल्पकानुन वोग्रहीत इति स्म
 तेः पार्थक्येनानिधनमित्यर्थः। तद्वत्तावदिति। स विकल्पकसंवादानुमेयचातु
 निर्विकल्पकसंवादस्येत्यर्थः। विमतं स विकल्पकज्ञाने वि संवादि स विकल्पकज्ञा
 त्। अतिरजत स विकल्पकवत्। इत्यनुमानमात्रं शं क्यत्वा निवारण इत्यर्थः।
 नवति। प्रतपत्तविषयं यत्ज्ञानं यावा वि संवादिचा वगाहिनी अनुमिति र्यच्च

गस्यसविकल्पकं ज्ञानं तद्वत् सविकल्पकसंवादिनेन तत्रैव हेतुर्व्यभिचारीत्युक्तं
 हा। पक्षादाति। अपक्षादीत्यादिपदेन दृष्टं तादृपरिग्रहः। तस्मिन्नुमानस्य प्राप्ता
 स्ये अनुमानं तस्य प्राप्तापत्त्यर्थे पक्षादिविकल्पानां संवादिचे आश्रयाद्यसि वि३
 दिमाह। तदिति। आदिपदेन स्वरूपाद्यसिद्धिपरिग्रहः। प्रकृतानुमानस्य प्राप्ता
 ल्ये अनुमानांतरप्राप्तापत्त्यर्थे तेत्याह। अनुमानेति। नावधारति। तदप्राप्ता
 रापे प्रत्यक्षे स्यात् प्राप्तापत्ताव। नवप्राप्तापत्त्यर्थे तदिति वाच्यं। तस्य
 देहानुपपत्तः। नवज्ञानोपनीतं प्राप्तापत्त्यर्थं मनसा ग्राह्यमिति वाच्यं। ननु येहा
 नस्याप्रत्यक्षसिद्धात्। अनुमानप्राप्तापत्त्यर्थे तीद्वयस्य निर्विकल्पक्येनानाया ॥१॥
 कान्तावाहं तव सुगते स्यमते यावो कस्यतानेदापाताव। एवं वा अनुमानसिद्धि
 अधिन्यावावातो दर्शितः। बौद्धैकदेशिनो विसंवादपरदार्थं निर्विकल्पक्यमाह
 सि२ मरि३

एतेन

एतेनैव निदिष्टं इदमुक्तं सविकल्पक्येति तथा ज्ञानेनेति। अर्थजत्वेनाथविषयत्वेन च
 त्वर्थः विकल्पपदेन स्मृतिरपि ग्राह्या। तस्या आत्मरूपार्थजन्ये चात्र प्रकृतार्थे
 न्यत्वं विवक्षाया मात्मस्मृतावतिव्याप्तिर्विध्या प्रकृतत्वे स्यात् न गमाच्च। नच सवि
 ४ कल्पनेन सविषयकं किंचिदु। घटाद्याकारमिति वाच्यं निर्विकल्पक्येनावापत्ता। वि
 ५ विषयविषयभावस्य स्थाप्यत्वाच्च। स्वलक्षणं प्रमाणं पुनस्वरूपाव्यक्तिः। ततः प्रकृतो यस्य तेन
 विकल्पकं ततो जन्मस्य तथोक्तं। तदप्यपि तेति। तस्मिन् स्वलक्षणे आरोपितो यो
 यो घटत्वादिः तत्प्रतिज्ञामरूपः सविकल्पकः स्वलक्षणे पुरुषं प्रवर्तयति हाउमुप
 ८ वा द्वाउवा प्रवर्तयति। संकोटयति प्रापयति चरतः अर्थजन्य निर्विकल्पक जन्मासः
 त अतः परंपरया अर्थजन्यं चात्र संवादयति यतश्च तदप्यपि तार्थप्रतिज्ञासः अतः
 परंपरंपरया व्यक्तिरूपार्थसंबंधात् प्रवर्तयतीत्यर्थः। यथा प्रकृतविषयकम्
 लिज्ञातं प्रमादयामणि संबंधसाक्षान्मणिरूपार्थजन्यत्वं तद्विषयत्वं रहितमात्रं

पुरुषं प्रवर्तयति मणिप्राप्तिं च तस्य कारयतीत्यर्थः। ननु दृष्टं तोय मनुष्येण नः
 प्रज्ञारूपेण चित्तविषयकं तस्य मणावप्रवर्तकत्वात्। समानविषयकत्वेन स
 मानप्रकारकत्वेनेच्छाततीनां जन्यजनकत्वावोपपन्नत्वात् तर्हि मणिप्राप्तिः क
 थमिति चेत् तदुत्तरकालीनत्वाच्चान्यतरं मज्ञानेनेत्यवेदिइति चेत्। अन्तर्नि
 लविषयकज्ञानमपि प्रवर्तकं तन्मतेनास्यानेधानात् नमस्यपि मणिप्राप्ति
 र्थसंबन्धप्रज्ञासंबन्धितया संवादिप्रवृत्तिजनकत्वोपपत्तेः। आह त्वेति साक्षात्
 दित्यर्थः। तस्मात्तत्तदेवेति साक्षादर्थजत्वाथविषयत्वाच्चावादावत्यर्थः॥
 तथा चानुमाने व्याप्तिस्तदवस्थेति चावः। अतएव अप्रव्याप्तिपरिहाराय ॥२०॥
 कते। तथेति। दहनस्य लक्षणं दहनस्वरूपपरमाणुं ज्ञात्वा धूमव्याप्तिः। तस्मा
 धूमविषयकनिर्विकल्पकं तस्माद्धूमसमसविकल्पकं ततो दहनविकल्पो न

नितिरूपः। अर्थजत्वेनेत्यर्थविषयवस्याप्यपरद्वयं यद्यपि धूमनिर्विकल्पकमात्रेणैव
 दहनं भवितुं तथापि विकल्पानुमितेः स्वविषयवद्विप्रयोज्यत्वं दर्शनाय वद्विपर्ययं धूमनिर्विकल्पकं
 बोधानि प्रायेणाह। तदुक्तं। तत्रापि विकल्पस्मृत्येव विस्मृतावयं परं विशेषो य
 तः स्वलक्षणजन्यनिर्विकल्पकजन्यसंस्कारधारकसविकल्पकत्वेन परंपरा
 वृत्तद्वयं। सविकल्पके एकं अनुमितौ त्रयमिति। एतेनेति। नन्वेवं पूर्वोक्तम
 विसंवादनं निरस्तं। स्मृत्यादावव्यापनो बोधैव देशिमतं चेदं निरस्तमित्यर्थः।
 अनुमानं
 अवस्तु नूतेति। अवस्तु हानादिक्रिया नुपयोगि च। तथा च अवस्तु विषय
 चमेव बाधितार्थकचमिति निगवः। अनुमानस्यापीति। ज्ञातेर्वस्तु चस्य व्यवस्था
 प्यत्रावेत्यबोधोक्तिवनात्रार्थक्रियाविरहः। अवलोक्यतया हानादिक्रियान्व
 यिचात्। स्वप्रतीतिलक्षणाक्रियाजनकत्वाच्चेत्यपि बोधोक्तं ततश्चेति। अनुमाना

प्रामाण्यप्रसंगत एतच्च निरस्तमित्यर्थः। यद्वा बोधधरतो। तेन तत एवेवेत्यर्थः॥
 एतच्चिमत आहो। यदा दुरिति। अवस्तु नूतसामान्यविषयचातुर्विकल्प उपप
 द्योन्मः। अवस्तु कृत इत्यत आह। असंविदादिति। सामान्यस्यावस्तुवं प्रवृत्त्या
 धकारिवात्। तस्यां सविकल्पकसंविदियदूपं स्फुरतित त्रिस्तवं सत्यचवर्जि
 तं। बाध्यमिव ज्ञानवानपि ज्ञानाद्भिन्नमिव एवमिव परमाणुपुंनोपि अवयवि
 रूपमिव। अन्यतो व्यावृत्तमिव सामान्यानावपि सजातीयविज्ञानी विलक्षणमि
 वा सत्यचेहेतुमाह। पराहेति। प्रामाणिकविचारानुमचादित्यर्थः॥ विचारश्चे ॥ २१ ॥
 वंचरो ज्ञानाद्भिन्नश्चेत्किं। तादात्म्यसंबंधेन ग्राह्यः। तदुत्पत्तौ वा ना
 द्यः। नवन्मते चरज्ञानयोस्तादात्म्यानावात् न द्वितीयः। विवृतातज्ञानमुत्पद्य
 ते ज्ञानाद्वा चरः। नाद्यः चरादिज्ञानोत्पादके त्रिधा दीनां चरादिज्ञाने गोचरतापाता

त तेषामपि तदुत्पादकवात् न द्वितीयः। चत्रये ज्ञानाद्वा ननु तत्ते। अन्यथा ज्ञा
 नाकारता प्रसंगः। विवंचरो द्वित्वेकाधिव्ररणं। तथाहि। अवयवेषु वर्तमानो वय
 वी एकस्मिन्नवयवे किं काश्चिन्नवर्तते। एकदेशे नर्वावर्तते। नाद्यः अवयवान्नर
 वेकल्यापातात्। नहि अविशिष्टावयवेनावयविनः। किं त्वेतत्प्रयोजनमस्ति न
 द्वितीयः। आत्मा श्रियात्। एकदेशात्प्रकारणरूपवात्। तेनैव तदवहेदनात्। कि
 व अवयवीनेक इव्यमात्रान्य अपरावयवानात्वनसंयोगरूपा समवायि
 कारणाभावात्। अप्रत्यक्षच प्रसंगाच्च। अनेक इव्यवानावर्तानवपरेपरया अ
 नेक इव्यचमस्तैवा। नाद्यवात्। साक्षात्कारपरंपरासाधारणकारणानेक इव्यच
 स्पेवतत्र तत्र वात्। विवलाद्यवात् महचमेवोक्तं रूपं वस्तु हि ईव्यप्रत्यक्षचेतं
 नमिति वाच्यं। अनेक इव्यवानाव महचस्पेवानुपपत्तेः। नव साक्षात्परंपरा

साधारण इव चेतनं तत्र। अणुकेपि महचापत्तेः। न वत्तु च साक्षात्परमा
 धरणेन कार्यमहचप्रयोजकै। तथापि नृपालद्वयारब्धे न वदुक्तै कत्रव्यमा
 नारन्यनावात्। न वप्रवयाख्यसंयोगात्तदवयवांतरानावेन तस्मैवावा
 ता। न वकारणमहचात्। उक्तरीत्या कारणमहचे स्पैवानुपपत्तेः। त्रुते महचस्य
 तत्प्रयोजकस्यानावात्। तदारं न वमहचा नावादेक्याच्चा। एकस्यावय
 वस्य कारणत्वे अवयवमहचापे नृया कार्ये नृमहचं वनस्यात्। तस्मात्वे
 वदेशोपलब्धौ कास्मै न अवयविन उपरं न। न वसवारवयवे अवयविन उ
 पलब्धिः। अर्वाश्रानेन व्यवधानात्। द्विव अन्यतो व्यावृत्तौ यं जातिमान्। चरादि
 रित्यसंगतं। अतश्चावृत्तिरूपवा सक्लस्य। अपि वा व्यावृत्तिमंतरेण व्यावृत्तं
 व्यावृत्त्यावा। आद्यः स्वस्मादपि स्वस्यावृत्तव प्रसंगात्। विरोधश्च निरस्तः॥२२॥

न द्वितीयः। साक्रियावृत्ता आवावृत्तावा। नाद्यः स्त्वेनैव व्यावृत्तिः व्यावृत्त्यंतरेणावा
 नाद्यः आत्मा अयति। न द्वितीयः। अनवस्था दुःसुतेयापरिहर्तव्यः। अव्यावृत्तावा
 इति वृत्तिवृत्तिवर्तयति। पक्षे स्तु स्वयमसिद्धं वृथं परानुसंधयति। इति न्यायेन निर
 स्त इति बोद्धव्यं। अनुमाना प्रामाण्यप्रसंगेन निरस्तं। द्विववाह्ये कव्यावृ
 त्तिविषयस्यापि तस्य प्रामाण्यमंगी। क्रियते। न वज्ञेयस्य ज्ञानकारणतापत्तिः।
 जलादिज्ञानस्य चेदादेः ज्ञानविषयचात्। न वसंबंधनावः। ज्ञानज्ञेययोर्विष
 यविषयीभावस्य प्रामाणिकचात्। यच्चोक्तं। अवयवो वदेशेन वर्तते कास्मै
 न वेतितत्रमुक्ते। न ह्यवयवीरुत्तये अनियताने वदेशे नृयेनायं प्रसंग उचि
 तः स्यात्। किं तु स्वार्थं न ववयवी वर्तते इति वक्तुमुचितं भवति। ननु वृथमिदं
 यकास्मै न ववर्तते एव वदेशेनापि न वर्तते अथ वर्तते इति किं क्रियते यच्च

५२० व

अविनाशव्यविनष्टकचानवेसएवायमेकोमहान् इत्यनेन वगदिनी प्रत्यक्षप्रत्यक्षनिज्ञानस्यात् बाधकं विना तस्याः प्रामा
 न्यात् ॥१॥
 ध्यान्ततंततथा निर्दिश्यते स्वावयवेषु वर्तत इति निर्देशः ॥ अवयविनो विरहे धार
 णा ब्रह्मणा नावयसंभगात् नवव्यावृत्तिरूपता अवयविनः ॥ चरचाद्यधिक्ररणास्य
 व्यावृत्तवप्रतीतेः ॥ नवात्मा श्रेयः ॥ स्वात्मव्यावृत्तव्यावहारं जनयती यतः ॥ व्यावृत्तय
 तिके विलुप्तस्वरूपसत्त्वेव व्यावृत्तिबुद्धिजनवैत्याहुः ॥ संज्ञाहीति ॥ वाक्यदर्शिनो बुद्ध
 संस्कारजनिते स्मरणविषयः संज्ञाव्यादिशब्दरूपा संज्ञिनो ब्रह्मार्थस्य शब्दालं नो ॥
 क्रतया प्रत्यक्षविषयचं न बाधते ॥ अत्र हेतुस्तु सातटस्त्वाहीति ॥ वाक्यपज्ञानावि
 षयी नूतासंती संज्ञिनोरूपं अशब्दात्मकवत दाहादनेन शब्दात्मकतया अवनास
 नंतजनसमर्थेत्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु उपनीतसंज्ञावाक्यचस्य वाक्यपज्ञानविषयचे ॥२३॥
 पिनक्षतिरिति ररुस्यं ॥ अतएव उक्तवान् किं उच्यते वाच्यमित्यादि ॥ नवेदं ज्ञानद्वयं
 विशिष्टज्ञानं ॥ वस्तुपनयस्योक्तवात् ॥ संस्कारो धो धकं उच्यते च विशिष्टविषय
 जनः

अस्य मतेऽपि ति चिन्तनं न प्रामाण्यं ॥
 कं ज्ञाने संबंधितावहेदक प्रकारकं ज्ञानस्यापर संबंधि स्मारकवात् ॥ निर्विकल्प
 क्रमि वि संस्कारो धो धकमित्यपरे ॥ ॥ प्रानाकारास्त्विति ॥ सौगतमते अवि सं
 वादिविज्ञाने प्रमाणं विपर्ययात्वात् ॥ इति विशेषस्तु शब्देन द्योत्यः ॥ केवनेत्य
 स्पव्याख्याने प्रानाकार इति ॥ स्मृतिश्चेति ॥ संस्कारसहस्रतैश्चि यजन्ने प्रत्यक्षित
 ने ॥ ति व्याहिवारयि त्रैमात्रेति ॥ मात्रपदेन अनुभव सामग्र्य सहस्रतच मुक्तं ॥
 यद्वा संस्कारस्य असाधारणचमुक्तं ॥ असाधारणकारणत्वं उ संस्कारचेन
 कारणत्वं ॥ यद्यपि प्रज्ञाकरमते प्रत्यक्षितानं न तत्तांशे अनुभवस्तथा परमता
 वलंबनेन मात्रपदमुक्तं ॥ नव्यमते उ मात्रपदं देयमेव न ॥ संस्कारस्य स्मृति
 मात्रज्ञानवत्वात् ॥ ज्ञानपदं संस्कारधं सेति ॥ विवारणाय स्मृतिः ॥ पुनरिति स्मि
 त्यर्थः ॥ पूर्वविज्ञानादुत्पन्नः संस्कार इति मध्यमपदलोपी समासः ॥ तत्रेति ॥
 व्या २

तावदिति किं वेत्तादिवक्ष्यमाणं स्मरयति । प्रमाणानां लक्षणानिरूप्यते याय
 ततादृशप्रथमाध्यमये । यदा प्रमाणलक्षणज्ञापके । बोधादीत्यादिपदेन
 तार्किकादिपरिग्रहः । महदित्यपहासपरं । न वस्मते पक्षपहासः । प्रमाणत्वेन
 निमित्तत्वे दे प्रमायास्तत्पलक्षणानावादितीवाच्ये । संगतिग्रहादिसहस्रतवे
 दस्य प्रामाण्यस्वीकारात् । अतएव न हितेषां प्रामाण्यमन्यपगडाप्रशति
 विरोधः परिहृतः । तत्र प्रमायापि क्षम्यस्मादेव ल्यस्यैव शब्दस्य प्रामा
 ण्यानावास्वीकारात् । तादृशस्य प्रमायाहवात् । विदिकपदजनितपदार्थस्य
 रणस्य प्रमाणबोधात् । अनु न व चसाकाक्ष्योत्पादि । न ह्येतात्पर्यम् ॥२४॥
 आयुष्मतामित्यनुनिर्वायामुत्तरं । तेन सास्त्रार्थपरिशोद्धनात् सिद्ध्यादृशानि
 त्पर्थः । अयं निर्गर्वः । उत्पत्तौ स्यतश्च ज्ञानवप्रयोजकातिरिक्तोपेक्षया । इत्येव

वस्वाश्रययाह्यत्वादिलक्षणं स्वतस्त्वं । तदुनयमपि स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानवस्य
 प्रामाण्यरूपचेद्वर्तमानं । प्रतियोगितायाः स्मृतेः प्रवेशेन विशेषणानुप
 स्थितौ यायावस्वाश्रयग्रोहबोधानावात् । अनुभवमात्रहेतितया ज्ञानवप्र
 योजकातिरिक्तप्रयोजकवाच्च । अन्यथा स्मृततावपि एतादृशप्रामाण्यापत्तेः ।
 न वतसंनवति । स्मृतौ व्यतिरिक्तज्ञानावाच्च । ननु प्रवृत्त्यौपयोगिकप्रामाण्य
 मत्र स्य स्वतस्त्वं विवर्तितं । तच्च यथार्थज्ञानस्वादि रूपेण प्रमाणविनागोप
 थिकं प्रामाण्यं स्मृतिविरुद्धवर्तितं तस्य स्वतस्त्वानावेपि विरोध इत्यरुवे
 ताह । किं वेति । तन्मते ज्ञानं स्वाश्रयचेनात्मानं स्वप्रकाशचेन स्वस्वरूपे वि
 षयचेन च वृत्तादिकं प्रकाशयति । यथा प्रदीपप्रकाशस्वाश्रयचेवर्तिकां स्वप्रका
 ते शचेन ज्ञेः शिखाविषयचेन वृत्तादिकं । तत्र प्रत्यक्षसंविदः सर्वांशोत्पादावा

अनुमित्यादीनां स्वात्मनारंशयोक्तथाचोऽनुमेयाद्यंशचनुनूतवं। स्मृतेः
 स्मृत्यभागांशे अप्रमाचं। स्वात्मांशात्माशयाः प्रमाचं स्वसिद्धातसिद्धं न स्या
 त्। स्मृतिव्यतिरिक्तवानावादिष्यर्थः। नचयकिंचिस्मृतिव्यतिरिक्तं स्मृतौ
 चवर्तते एवेति नाव्याप्तिरिति वाच्यं। एवं स्मृत्यभागांशस्मृतावतिव्याप्तेः। तथा
 चतदंशे अतिव्याप्तिवारयिजे स्मृतिसामान्यनेदविवक्षायां स्वात्मांशयोरव्या
 प्तिरेव। यद्वा स्मृतिव्यतिरिक्तं स्मृतिचानधिकरणत्वे। तच्च स्मृतरामव्याप्तिस्य
 र्थः। नचेशांतरयोरिति। तथा च नाव्याप्तिरित्यर्थः। नचन्यत्रादृष्टमपि स्वसिद्धाते ॥२५॥
 दृष्टमेवेत्यत आह। एवेति। आत्मांशे पूर्वानुनूतवजनितः संस्कारः संनवती
 त्यपि बोध्यं। अनिष्टचे संमतिमाह। यथोक्तमिति। आदिनायः प्रानाकरशा
 स्त्रीयागार्थः। सविबेदांशावच्छिन्नज्ञानहेतुनिः। इन्द्रियादिसह ततैः स्मृतौ संस्का
 ३३

रसहितैः आत्मनः संयोगादिभिः उत्पत्त्या उत्पत्तिर्यस्याः एवंविधस्मृत्यनुनवक्त
 पासंवितुमित्यंशोमात्रंशेव प्रमाकरुपासाक्षाकारिचसाधन्येताप्रत्यक्षचेनसं
 मतेत्यर्थः। तथाच स्मृतेः तयो रंशयोर्वेदांशे संस्काररूपकारणजन्यचात्
 अवाप्तिरित्यर्थः। एवं च मेयांशस्मृतौ संस्कारः कारणेन चेशांतरावच्छिन्नाया
 तस्याभिनिर्वाहिरिति परास्तं। तवापिसिद्धातात्। पूर्वोक्तेति। अंशस्मृताव
 व्याख्यादि पूर्वोक्तो दोषः। तदनिवृत्तिरित्यर्थः। सविब्रत्येति। सविब्रत्यप्रत्य
 क्षस्यैव विशेषणज्ञानजन्यचात्। अनुमित्यादीनां लिङ्गपरामर्शजन्यचादव्या
 प्तिः प्रादित्यर्थः। तन्मते प्रत्यक्षमुगपदिन्द्रियसंबंधादेवनउविशेषणाज्ञा
 नादित्यतश्चोक्तमनुमानादीनां चेति। स्वसमानेति। विशेषणज्ञानस्य स्वस
 मानविषयचात्। विशेषणांशेवविषयकतयेवविशेषणांशेजनवचाद्ये
 ३४

वस्तुतस्तु न समर्पे

सविकल्पप्रत्यक्षेनाव्याप्तिः स्मृतौ च नातिव्याप्तिः। वेद्यो शेषा न्यूनानतिरिक्त
विषयसर्वज्ञानोपेक्षितत्वादिति नावः। अत्र न्यूनपदमादिति। प्रानो न्यूनो गीकारा
दिसर्थः। अनुमितिज्ञानशालेत्यत आह। शब्दस्येति। शब्दजन्या नूनवस्य
तर्कस्य विमर्शापेक्षेनानुनूतिचैनस्यादिसर्थः। तर्कस्येति। स्वर्गकामो
यजेतेति शब्दाच्चावनाध्वचर्थयोरुपस्थितेः क्रिधचर्थः साध्यः ब्राह्मणचा
दिवस्वर्गकाम इति उ-अधिकारि विशेषणमात्रं न वत्तु वा विशेषणं निन्न
पदोपात्तोपि स्वर्गः साध्य इति संशये तद्वितारः। ध्वचर्थसाध्यचेदुःखमय
क्रमेण देशकचेनोपदेशु राप्रचं। वाक्यस्य प्रवृत्तिजन्यज्ञानजनकचं पुरुषस्य
प्रवृत्तिः। विधेरिष्टसाधनचं न स्यात् स्वर्गस्य साध्यचेतु एते दोषाः परिहृताः।
क्रियया गन्नावनाथाः स्वर्गफलचं ध्वचर्थस्य वातफलचं न निन्नपदोपात्त

पुरुष ५
॥२६॥

चसाध्यचयोः कश्चिद्दिरो धोस्ति स्याच्चेति। विमर्शस्य स्वोत्पत्तौ संविदंत नानपेक्षवात्
माप्यसादित्यर्थः। परंपराज्ञया युरवितुपायः आत्मीयो व्यापः तथा च चदीय एवा
गीकारः चेन्मतं व्याहृतीति निगर्वः। ननु प्रागाग्रमते विमर्शः यदि स्मृतिः कथं अनुनूति
अनुनूतिश्चेत्यमैव इति चेन्न। विमर्शस्यानुनूतिचोवदस्यानुवादकतापत्तिः। स्मृति
चैस्मृतिजनकप्रवृत्तिनवेनेवा अनुवादकतापत्तेः। तथा च स्मृत्यनुनवविलक्षणमेव वि
मर्शरूपं प्रमाणा सह ततर्कजन्यं ज्ञानशब्दा बोधजनकं अक्रामेनापिन प्राणा
क्रमेण स्वीकार्यमिति। प्रमावहिन्तुते तत्र अतिव्याप्तेरुच्चावित्वात्। वेदिवशाच्च बो
धे व्याप्तिसंनवाच्च। तस्य च न्येयप्यनुवादकत्वात्। ननु विमर्शनातिव्याप्तिस्तद्विन्न
चैनविशेषणात्। शब्दबोधे च व्याप्तिरन्यनानतिरिक्तविषयबोधनपेक्षणादिति
येन। एवं स्मृतावतिव्याप्तिश्च। यदा विमर्शस्तात्पर्यज्ञानं तज्ज्ञेयशब्दबोधे व्याप्य
प्रवृत्तिनूनस्य स्मृतिविषयस्य विषयत्वेन समाना विषयत्वात्। कविदो समानविषयत्वं शब्दजनकबोधेपि।
तत्र हाव्यजनके शस्मरेणेति व्याप्तेरुक्

न ३

निधनान्न ईलोकिशान्दबोधेनाव्याप्तिस्तस्यानुवादकचेनालक्ष्यवादिति वाच्यमि
 हा अनुवादकाननुवादकसाधारणप्रमाज्ञानमात्रस्य लक्ष्यचात्। तस्याप्यननुवाद
 कचात्। वानिहियत्प्रकारकोयद्विशेषः शाब्दबोधस्तादृशं तज्जनकं ज्ञानमस्तियेना
 ननुवादकता स्यात्। अथार्थेति। पूर्वस्वोत्पत्तौ तादृशसंविदंतरानपेक्ष्यमुक्तं। अधुना स
 कायै इति ततो नेदे। नावेवेति। धरावाहनादिस्थले इति शेषः येनानुनवेनपरिच्छेदो
 नजनितः तत्राव्याप्तावपि स्मृतावतिव्याप्तिरूपदृष्ट्यांतरंदत्तं। ननानुनवेनाव्याप्तिः।
 तस्यापि तादृशपरिच्छेदलक्ष्यकार्यस्वरूपयोग्यचादिति वाच्यं। स्मृतिव्यावृत्तस्वरूप
 योग्यतावच्छेदकधर्मस्यैव क्लृप्तशक्यचात्। यत्रानुनानतिरिक्तविषयान्यामनुना
 वान्यां तृतीयः परिच्छेदो जन्यते तत्राव्याप्तेः स्मृतिरनुशासिज्ञानजनिकतिव्याप्ति
 स्थानं। व्यवहारसंविक्तार्थपरिच्छेदशब्दार्थमज्ञानआह। अथेति। तथास्मृतेः प्रामा

॥२७॥

५२

रणप्रसंगः। इदमेवदृष्टं तेदेवयति। शाब्देति। शाब्देतिपोठे। उपवारात्रज्जुन्यानुन
 वउक्तः। नावेवेति। स्वविषयकव्यवहारजनने स्वसमानविषयसंविदंतरापेक्ष्यमुक्तं
 पपारतं असद्व्यवहारार्थः। आत्मस्वात्मनोरपि व्यवहारहेतुचेतयानावेनपा
 रतं अणेत्यर्थः। अनुनूतिचस्वानिमित्तमिति शेषः किंवा। एवं व्यवहारजनने अयो
 क्तिरपरापेक्ष्यस्वीकार अनुनित्यादीनां तथास्वीकारापत्त्यानुनूतिचं स्यादिति
 तिनावः। सर्वसंविदिति। ज्ञानत्वेन रूपेण प्रत्यक्षादिसंविद्वासाधारणेनात्मस्वात्मा
 शयोस्तु पारतं आनावेत्यर्थः। अंशांतरस्यापीति। वेद्यांशोपि स्मृतेः ज्ञानचरु
 पसर्वसाधारणेन प्रमाणातादित्यर्थः। आत्मस्वात्मेति। संविदांशक्तिव्यवहार
 रत्रयार्थं। तत्र स्मृतेरात्मव्यवहारकारणस्य तद्विषयते आत्ममनःसंयु
 गादिकारणात्। अव्यवहारानुकूलानशक्तिः स्वोत्पत्त्यर्थं अधिकमनुनवेनमपे
 क्ष्यत इति वेद्यव्यवहार एव अधिकारपेक्षा न चंशांतरयो रिति न वाच्यमित्यर्थः। कार्येति।

शक्तिशक्तिमहोः कालेककारणौक्यनियमादिति गावः वस्तुतस्तु शक्तेर्दृष्टित्वात् ।
 नर व्येतरस्य न जन्यधर्माधिक्यरणाच्चात्र । नेषां ह्यसंज्ञापरिपारविपश्चितावेतश्चमका
 रकारिणा किं तु स्वकीयशिष्टवचनमात्रे परीयसीयं । किं वा यथा कथं वित्प्रमा
 णापदवीमतिदवीयसीमति क्रम्य शक्तेरुररीकृणोऽव्येतरपदार्थस्य न जन्यध
 ॥३॥ र्मानधिक्यरणाच्च स्वीकारे नैशक्तिरद्वैतोऽर्थगपदुत्पादः । युगपदुत्पन्नयोः धर्मधर्मि
 नावान्तावात् जन्यजनकनावान्तावाच्चा । चेन्न तेश्च शक्तिमत एव शक्तिसमवा प्रति
 यिकारणाच्चात् । अन्यथेति । आदौ आत्मस्वात्मव्यवहारानुक्रमशक्त्योऽपेक्षादे
 दुन्यव्यवहारजनकत्वं अनंतरं वेद्यव्यवहारजनकत्वमिति विरम्य व्यापारप्रसं ॥२८॥
 णादित्यर्थः । अनाद्वैतानामिति । व्याबुध्य सर्वसमवेतानुत्पन्नानामित्यर्थः । तज्ज्ञाती
 योत्यतौ कार्यजायत एव । विरम्य व्यापारः । कर्मकार्यकारि च । स वबुद्ध्यादानं एवका
 ना योत्यादनंतरं आशुविनाशाशोपपद्यत इत्यर्थः । शब्दपक्षे अनाद्वैतानामित्यत्रान
 ॥२९॥

नुसंहितस्य शब्दस्येत्यर्थो बोध्यः । यद्यपि त्रयोयमिति ज्ञानं द्वितीयं स्वमानशीले
 ज्ञानं जनयित्वा तृतीयमपि ज्ञानं जनयति । धरावाहिकस्थिते । न वदतीत्ये द्वितीयमे
 व जननं विनिगमनाविरहो तथापि येनैव द्वितीयं जनितं तावन्मात्रेण तृतीयं न
 जन्यते किं तु द्वितीयेनापि तत्तदन्यत इत्येव विरम्य व्यापारः शब्दार्थः । तत्रा नावध
 ॥३०॥ पिसजातीयं जनने विरम्य व्यापारो निषिध्यते । कर्मणा संयोगादिना कार्यजनने नाप
 पिन कृतिः । एकेन कर्मणा ब्रह्मेना नारूपात्पादित्व्यनानाविता गजननेपिन कृतिः ।
 एवमेव तेषां उत्पादनात् । नवानुनवेन जनितानुनवेन स्मरणां वचं जन्यत
 इति वाच्यं । संस्कारद्वारा तज्जननेपि स्थित्वा तदजननात् । एवं तिगपयामहे निज
 नितानुमिति केनानुव्यवसायजननेपिन दोषः । तयोर्वैजात्यात् । स्वसमानेति ॥
 स्वव्यवहारसमानत्वं स्वसमानशब्दार्थः । तदिति व्यवहारस्यात्र स्मृति कार्यस्य
 ति शेषः । अन्यथेत्यस्य व्याख्या विषयचेनेत्यंतं । व्यवहारसंक्ररेतितत्तास्यने

व. य. ब. ॥

दंताव्यवहारः इदं तास्मान्नेतत्ताव्यवहारः प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ यद्यपि मणिस्तनतेत
तेदंतयोरेकं तथापि तद्वद्वेदं प्रयोगरूपविविचित्रव्यवहारोस्तीति ननु ॥ वि
दिमशादितापदेन व्याप्तिग्राहकप्रमाणपरिग्रहः ॥ ज्योतिषोमादिशब्दजानुनवज
ज्योत्यवहारः ज्योतिषोमोर्लिङ्गपदानिधेयादृष्टद्वारा स्वर्गसाधनमित्यादिरूपः ज्यो
तिषोमोयदिष्टं न जनयेत्तदा चिरध्वस्तस्य कालांतरविफलजननवचननवेत्
इत्यादिविमर्शजन्यव्यवहारसमानविषयः ॥ यद्यप्यत्र न समानविषयता ॥ अत्र न
अर्थस्य प्रावशात् तथापि तात्पर्यं समानविषय इति न दोषः ॥ अतः शाब्दबोधे
घांशोऽनुभूतिर्जनस्यादित्यर्थः ॥ स्वहेचिति ॥ स्वपदेन लक्ष्यचान्निमता संविदुक्ता ॥ ॥ २४ ॥
स्वहेतुर्त्यसंविदंतं तदनवच्छिन्नं तेनाविशिष्टो योऽर्थः तद्विषया संविदनुभू
वदर्थः ॥ स्मृतिस्तु स्वजननान्नतज्ञानविषयता रूपां तन्मिव ग्राहते इति नातिव्या
प्तिः ॥ शाब्दबोधस्तु यद्यपि विमर्शविषयमात्रं त्वते तथापि विमर्शविषयतां नालं

सर्वज्ञानमस्ति तेन तथापि स्वजननकप्रमाणपरिग्रहः ॥ प्रावृत्तिविषयविषयज्ञानं

त्वत इति नातिव्याप्तिः ॥ यानुमितिज्ञानं विषयतामात्रं त्वते शाब्दबोधे ॥ अतः
व्याप्तिवारणाय स्वहेचिति ॥ अनुमिति विषयो ज्ञानं यद्यपि ध्वंसादिजननय
तितथापि स्वविषयक्रानुमितिजनयतीति नातिव्याप्तिः ॥ धरावाहनबुद्धौ नाति
प्तिः ॥ तस्य स्वजननसंविदनवगाहिवात् ॥ केचिन्नुद्यद्यपि धरावाहिकज्ञानं उक्तं
ज्ञानजननं तथापि निर्विकल्पक्रांशो न जननं ननु सविकल्पक्रांशो ॥ एवं स्वहेतु
सविकल्पक्रांशो न वच्छिन्नार्थविषयं च मुक्तं इति तत्रा ॥ धरावाहिनेन स्वजन
ननिर्विकल्पक्रानवगाहनादेवातिव्याप्तिरस्तेन सविकल्पकविवक्षायां भ
विचिच्छात् ॥ अत एव मध्यमपक्षापास्तः ॥ तर्हि इति ॥ प्रमृष्टतत्तात्वे स्मरणे
स्वजनक्रानुनवविषयता रूपाया ॥ अज्ञाने अनुभूतिर्बोधिपक्षितिरित्यर्थः ॥ वक्ष्ये
नेति ॥ एषा तावदिह प्राणावरत्रिया ॥ शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानं कारणं ॥ तद्व्यय

सत्ताया २

अत्रेति। सर्वेषु विबुधेषु स्मृतिमात्रव्यवहारेकविशेषणवस्तु अनेपि तच्चादति
 व्याप्तेः तत्रेति। पीतशंख इत्यादिग्रन्थलेख्यरूपरूपिणोर्धर्मधर्मिणोरंतरं नेदः तदन
 वगादिज्ञानमात्रमस्ति ग्रहणस्मरणकारो न तु विशिष्टज्ञानं एतावन्मात्रस्वीकारे
 रापीतचशंखचादिनिरूपितसामानाधिकरण्यप्रतीतिमनेगी कुर्वन् प्राणाग्रस्य
 प्रमाणवत्प्रतीतिव्याप्यैः अन्यथाख्यातिमुक्त्यातिरस्कार एव कार्य इत्यर्थः। एतेनेति।
 वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः। साक्षादि। अनुमेयाद्यं शावेति न ज्ञानेऽतिव्याप्तिनं ज्ञा
 यितुं साक्षादिति। अत्र साक्षात्कृत्येन साक्षात्कारिज्ञानविषयस्तत्कारणं ज्ञानमपि बो
 द्यते। इति तद्वर्त्मनि सायप्रतीतिरित्यत्रिहितं वस्तु तस्तु साक्षात्त्वमेव तद्वर्णनं। इ
 दियजन्तज्ञानस्य त्रितयांशो साक्षाच्चमिति प्रसंगात्। आह। मेयेति। अवांतरेति। य
 द्यपि तन्मते शुणच स तैपिन जाती तथापि प्रकृतानि श्रवणेणावांतरेति। जात्यंतयेति॥

॥३१॥—

व.स.ब०

अत्रेति। सर्वेषु विबुधेषु स्मृतिमात्रव्यवहारेकविशेषणवस्तु अनेपि तच्चादति
 व्याप्तेः तत्रेति। पीतशंख इत्यादिग्रन्थलेख्यरूपरूपिणोर्धर्मधर्मिणोरंतरं नेदः तदन
 वगादिज्ञानमात्रमस्ति ग्रहणस्मरणकारो न तु विशिष्टज्ञानं एतावन्मात्रस्वीकारे
 रापीतचशंखचादिनिरूपितसामानाधिकरण्यप्रतीतिमनेगी कुर्वन् प्राणाग्रस्य
 प्रमाणवत्प्रतीतिव्याप्यैः अन्यथाख्यातिमुक्त्यातिरस्कार एव कार्य इत्यर्थः। एतेनेति।
 वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः। साक्षादि। अनुमेयाद्यं शावेति न ज्ञानेऽतिव्याप्तिनं ज्ञा
 यितुं साक्षादिति। अत्र साक्षात्कृत्येन साक्षात्कारिज्ञानविषयस्तत्कारणं ज्ञानमपि बो
 द्यते। इति तद्वर्त्मनि सायप्रतीतिरित्यत्रिहितं वस्तु तस्तु साक्षात्त्वमेव तद्वर्णनं। इ
 दियजन्तज्ञानस्य त्रितयांशो साक्षाच्चमिति प्रसंगात्। आह। मेयेति। अवांतरेति। य
 द्यपि तन्मते शुणच स तैपिन जाती तथापि प्रकृतानि श्रवणेणावांतरेति। जात्यंतयेति॥

अत्रापि अंतरपदमुपरं ज्ञेयं केचिन्नुत न तेपि गुणचसहेजाती स्वरव इत्यंतरपदं
 सार्थं इत्याहुः। उपाधिरूपं साक्षात् च खंडं उच्यते ननु पञ्चमते। न चेति। जातिव्यतिरेकेण
 उपाधिरूपं साक्षात् च विविच्य संनवतीति नेत्यर्थः। विकल्पदूषयति। तन्निमित्तं॥
 प्रतीतेरित्यादिना उपाधिरूपोपदर्शनं तेन प्रतीत्यंतरा व्यवहित इन्द्रियजन्यप्रती
 तिवंसाक्षात् च नित्यार्थः प्राप्तः। अनुमित्यादानां वेद्यांशेति व्याप्तिवारणाय अव्य
 वहिते च प्रतीतिपदं इन्द्रियरूपादौ अतिव्याप्तिवारणाय प्रतीतिः। अव्यवहितमि
 त्तरामर्शजन्यानुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रियेति। सन्निर्गम्यवध
 नमस्त्येवेत्यसंनववारणाय प्रतीत्यंतरेति। स्वविषय इति। अत्रापि प्रतीतेरि
 त्यनुबंजनीयं। पूर्वविक्त्ये इन्द्रियं प्रतीतिवांतरा प्रतीत्यनावउक्तं। अधुना प्रती
 तिविषयांवांतरा तदनावदति ताका नैदः। न ह्युपाधयेत्यंतरपदमुपरं ज्ञेयं स्वभावे
 ति। स्वभावविद्यमानार्थविषय प्रतीतिर्नित्यार्थः। इत्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रती

यो२

व.रूपानवाता

तिपदं। अतीतानागतविषयकानुमित्यादौ वेदांशेति व्याप्तिवारणाय स्वभाव
विधमानेति। वस्तुतरेति। वस्तुतरप्रतीतिनिरूपेण यस्त्वं निर्वक्तव्यप्रतीतिस्वरूपं तत्
श्रुतानेदवशेन इतरस्यानृतिवस्तुनिवृत्त्यापेक्षा नृत्तत्वेन व्यवहृतत्वात् नृत्त
नेदवश्यापितवस्तुतरेणामर्थेन नृत्तसमस्तवस्तुतरेणो व्यावर्तयस्व शाख्यवस्तुत
जोवरव्यवहारानुक्तलशक्तियोषि नृत्तमित्यर्थः। अनुमित्यादिब्रं उल्लिख्यज्ञानादिसा
पेक्षं सत्त्वं श्रुतानेदवशेन इतरव्यावृत्तवस्तुनिवृत्त्यापेक्षा नृत्तत्वेन व्यवहृ
तानुक्तलशक्तिसत्त्वं इति न तत्रातिव्याप्तिः। इदमिति। मेयमिति मानसोवरव्यवहा
रजननवमित्यर्थः। न्यूनतापरिहाराय अन्यदेति। न वमोपि विकल्पवृत्त्यः। अ
नुमादौ स्वात्माद्यंशे अनुमित्यादौ नालिगादिप्रतीतिव्यवहितेन्द्रियजन्यचे ॥३३॥—
ननु व्याप्तिप्रसंगादित्यर्थः। आदिपदेन संक्रेतज्ञानापेक्षामनोत्रयागमिब्रह्म
नसंयतः। संक्रेतज्ञानस्याकारणत्वं चेत्पिपदायस्मरणादिकं व्यवधायकम
त्तो वदति शाब्दज्ञानापेक्षादावप्यव्याप्तिः। नचेन्द्रियचेनोद्विज ननप्रतीतिरिति स्वा

वित्त

इत्य

त्माद्यंशे नृत्तमित्येव नृत्तत्वेनेति वाच्यं। तवापि सिद्धांतात् ज्ञानस्य प्रकाशचने ग
प्रसंगाच्च तदंशे नृत्तमिति वाच्यं। नानावाच्यव्याप्तिप्रसङ्गतादिसहकारिविरहात्। वि
शेषणज्ञानचेन कारणत्वेन व्यवस्थाप्यचेन सकलसर्वविकल्पकप्रत्यक्षमात्रेण
यांशे व्याप्तिश्च। अतएव व्याप्तिज्ञानादिकमिति प्रमाणेन कारणमिति परात्तं
सामान्यज्ञानसामान्यचक्षुस्य न वदंगीकारणोवरवात्। नचेत्तु पुन्यज्ञानुमिति
चयोः सांबन्धस्यादिति वाच्यं। तवमते आरुतिव्यग्यत्वाच्चावेनानयोर्जातिचाना
वात्। आकाशचक्षुःचक्षुर्विरुद्धधर्मसंसर्गस्य स्वप्रकाशखंडनस्य वापा
द्यवाच्यं। तस्मात्परमं त्रिसिद्धांतसिद्धं स्वात्मांशयोः प्रत्यक्षं चेत्तररीहत्या व्या
प्तिरुद्भाविता। वस्तुतस्तु सविकल्पस्य विशेषणज्ञाने जन्यं प्रमाध्यक्ष्यज्ञाने
वावगमव्याप्तिमहामुरीवरावरीजित्वे वावधतव्यं। वद्रेपाति। नचेत्तु
मात्मस्वात्मनोः वेद्येपिनोदनाजनितज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे स्यात्। सविषये प्रती

संरात्रवहितचादित्यर्थः। विमर्शरूपप्रतीतिव्यवहितार्थविषयचातुनावापि वि
तिशब्दते। सापत्ति। तहाति। अनुक्रमस्तर्क रूपस्मृतिरूपविमर्शस्य नोदनाया
पारित्यक्तस्य स्मृतिनिर्देशस्य लक्षणसाधनं। आमागयरहितस्य पितृस्य तद्विषय
स्य व अंतराले प्रतीत्यसचातु। त्वद्यांशेपि प्रत्यक्षचंस्यादित्यर्थः। यद्यपि तर्क
चं मानसचव्यापनं स्मृतेतथापि मतनेदेनेदं। विमर्शपदं स्मृतिमात्रस्योपल
क्ष्यं। तथापि स्मृतिमात्रेति व्याप्तिर्न। यद्यपि पूर्वोक्तं न वदविषय एव स्म
तिगोचरः इति नातिव्याप्तिः। तथापि विमर्शाव्यवहिते ज्ञानेन प्रतीत्यंतरं व्यवध
यनं नास्तीति नावः। यद्वा प्रमाणं विमर्शनिर्देशस्य स्मृतिनिर्देशं विमर्श
स्तु स्मृत्यनुनवान्यानिर्देश एवेति बोधः। न वा अनुनवत्वं तन्मते प्रमादमितीतरेतरान
य इति वायं स्मृतिनिर्देशस्य प्रत्यक्षानुमिति उपमिति शाब्दनिर्देशान्न च स्य
तद्रूपचातुप्रत्यक्षवादानां अनुनवत्वं चरितं चातुवस्तुतस्तु शाब्दबोधप्राकारान्

ली।

॥३४॥-

कोश।

विमर्शाद्यपेक्षितत्रेपि शाब्दतद्विषययोर्मध्यवर्तिप्रतीत्यंतरानपेक्षितचातुशा
ब्दबोधेति व्याप्तिरेवेति दम्भुपलक्षणं परोक्षज्ञानमात्रेति व्याप्तिः। नहि ज्ञाने किं
विलक्षणं दाराहृत्य स्वविषयगोचरयति। उपमौनस्येति। गृह्यमाणपदार्थे ग
तसादृश्यं प्रतिप्रत्यस्मर्यमाणपदार्थगतसादृश्यज्ञानरूपने वदन्निमतोपे
मिते स्वविषये समानशालप्रतीत्यंतराव्यवधनसचातु। अतिव्याप्तिः स्यादि
ति नावः। अनुमानादावपीति। स्वकारविद्यमानवस्तुवेनासन्नवसंनवातु
अनुमित्यादि विशेष अतिव्याप्तिरित्यर्थः। तथा संनवादिति पाठे अयमर्थ उक्तः। त
था नावसंनवादिति उक्तं लक्षणयोगिचेन प्रत्यक्षचं संनवादित्यर्थः। यद्वा तादृ
शा लक्षणसंज्ञावादिति व्याप्तिरित्यर्थः। सत एवेति। अनुमानाद्विज्ञाताये उक्ते
वं तत्र स्वकाराविद्यमानयोरपि नूतनविषयतोर्नानात्। इति नातिव्याप्तिरिति नावः। ति
प्रत्यक्ष एव स्वकारे सत एवा नासन्नचं नान्यत्रेयत्र नियामका नावः न ह्यस्यति।

ति२

निति। यद्यपि विद्यमानवस्तुगाहिन्मानुमादौ अस्त्येविकार्येगर्भितं लक्षणं नव
यज्ञात्तायं सकृज्जाता दशमिति वाच्यं। सा ज्ञातव्यनिर्वाहस्वधर्मस्य निर्वक्तुमश
क्यचापत्। तन्निर्वचने तस्यैव लक्षणं चापात्तत्। अतो विद्वत्प्रत्यासत्त्या नूताद्यव
गाहिनि प्रत्यक्षे अव्याप्तिश्च दोषस्तथापि एवमाशेयं गव्यवत्क्षेपार्थं स्तुतं श्रुते
नापि प्रत्यक्षेण नूताद्यवगाह्यते तेनापि सदवगाह्यत एव सर्वोपेयं अतो विद्व
प्रत्यासत्त्या नंगात्तात्। अन्यथा निमाहितनयनस्य धूमश्च प्रत्यासत्त्या धूमा
वगाहनप्रसंगः। अनुमानादौ निर्वचनं नवस्तस्य नाव्यादिमात्रविषयज्ञस्यापि
दर्शनात्। स्वात्मनोरंशयोर्नियमतोरनुमानादेवपि सदवगाहिचात् प्रत्यक्षे
वमिष्टमेव। मेयोपेयं नवस्तस्य नवनिमित्तं इति नदंशे प्रत्यक्षे नानुमानादीनां
नवसाजात्या निरुक्तः क्वचिदंशे विषयजन्यः च स्य स चात् नवचनुमिति रपि
आत्मांशे विषयजन्यैव। नवविषयविशेषे च न जनकता विवक्षिता। तर्हि विम

यो ४

॥३५॥

पिज्ञानं स्वात्मांशे विषयजन्यं न स्यात्। नवविषयविशेषे च न जनकतेति नूतैव तदंशयो
रपि संयुक्तं। तर्हि नवन्मतसिद्धे नरसिद्धे क्वाज्ञानं स्मरणं तत्र प्रत्यक्षं निज्ञानं प्रत्यक्षं
माद्यस्मरणस्य प्रमेयांशे प्रत्यक्षे चापत्तेः। प्रत्यक्षं निज्ञानं न स्यात् न च यच्चोक्तं क्वचि
पि क्वचिदंशे विषयजन्यं च मेवलक्षणमस्तु अधिकविषयार्थं। अनुमित्यादौ प्रमेयां
शेपि प्रत्यक्षं चापात्तत्। अन्यथा स्वात्मांशेपि तस्या स्यात्। वस्तुतस्तु अस्मन्नये अ
तो विद्वत्ज्ञानं एव नास्ति अतो न व्यवहितलिगादिगोचरं सर्वशास्त्रोक्तं मानसप्र
त्यक्षे अव्याप्तिस्तदनावादे च नवतस्यैव लक्षणं च मरुत्तु इष्टं चादिति वदिति॥
अत्र वदामः। अतो विद्वत्प्रत्यासत्तिजन्यस्य ज्ञानस्य स्थाय्यत्वेन सर्वोपेयं मानसा
लोकिवत्प्रत्यक्षे स्वात्मनोरंशयोश्चाव्याप्तेर्नीतं युक्तं। यच्च स्वात्मांशे मन आत्म
सन्निवृत्तं न स्यात् प्रत्यक्षं च मक्ति वा कृषवादि। तु विषयांशे एव न चाव्याप्य
वृत्तिता पातः। यो कृषवादि रजातिचात् तया वस्त्वांशे एवाव्याप्तिरुच्यते। नूतवक्तोः

प्रहणः

यत्र विषयस्येत्यादिना पूर्वपक्षे वा ॥ एवं सतीत्यादिना नया अवाप्तिरुक्ता सा सर्वं
 शास्त्रादिकप्रत्यक्षेपि बोध्या ॥ आत्मनः कारणं चेद्विषयविषयकमनोसाधारणकार
 णं ज्ञानं स्वविषयतया वा कृषादिज्ञानजनकवाता ॥ अन्यथा वा कृषाज्ञानविष
 यचेनात्मनो नुबधसायापातत पुष्टैस्वप्रयोजकस्मिन् कृषिप्रयान्नां ज्ञान
 वस्मस्य चारु ॥ विषयस्य विषयचेन जनकता विवक्षणे आत्मानुमत्यादि वतिव्या
 प्तेः ॥ तत्रात्मनो विषयस्य ज्ञानसमवायिचेन समवेतज्ञानरूपकार्याय मवा
 यि जनकवाता ॥ असत्तद्वति ॥ अनुमानादि विषयस्यातीतानागतादि ॥ अहेतुवात्
 नानुमित्यादिकं स्वकाजे स्वत एवावनासितमित्यर्थः ॥ स्वविषयचेति ॥ स्वप्रका
 शचेन ज्ञानस्वरूपं प्रकाशते ननु स्वविषयचेनेति ॥ प्रानाकराज्ञां तादितिशब्दः
 इतीयपक्षे शंभते ॥ स्वकाजेति ॥ तद्वति ॥ वस्तुमात्रावगाहिचेन निर्विकल्पस्य वा
 ज्ञानावगाहिचात् ॥ सर्वसंविदं स्वप्रकाशचमात्राणां आत्मनश्च आश्रयचमात्रेण
 स्वामिनः

॥३६॥ -

स्मरणकारणविशिष्टेनावगाहिचेन तस्मिन् तयो रंशयोश्चाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ यत्रानुमितिः
 कोऽत्र रूपपक्षविशेषणमहिम्ना जयनयमयादयावानुमितावनुमितिकालौ नासते तत्रा
 नुमितावतिव्याप्तिरपि ॥ तद्विनुमानादेरपीति ॥ अपि शब्देन स्मृतेरपीति वाक्यं ॥ तस्मिन्
 नूतज्जोरंशयोश्च आदिशब्देन शाब्दबोधादिसंग्रहः ॥ तथा च प्रत्यक्षं विषयांशद
 ति शेषः ॥ साधारणधर्मव्यावृत्त्यर्थे वक्रारप्रक्षेपेनाह ॥ यदेति ॥ पुत्रादीति ॥ पुत्रादि
 दि स्वर्गलिंगक्रानुमितौ अतिव्याप्नोतीत्यर्थः ॥ साधारणेति ॥ अन्यसाधारणसंख्यादिप्रत्यक्षे
 क्षेन व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ पक्षसमासस्य दूषितत्वात् ॥ कर्मधारयेन समाधायुं शंभते अ
 येति ॥ अथ शब्दः प्रश्नार्थः ॥ पूर्वपक्षे वा स्वपक्षे समानाधिकरणार्थं आत्मा र्थं वक्तुं
 रूपपदविगृह्णाति ॥ रूपतेरनेनेति ॥ ज्ञानांतराद्यवच्छिद्यते अनेनेत्यर्थः ॥ रूपमिति ॥
 पदार्थकार इत्यर्थः ॥ स्वरूपेत्यस्यैवावधानं ॥ स्वात्मनेति ॥ तेन नामकात्माद्यविशि
 ष्टं

प्राक्
 शब्दो न
 पुत्रस्य
 कृषि
 पुत्रादि
 नूतशब्द
 सप्तमो
 सप्तमिपे
 नवमा

करी. ब०॥

साकारेण या वस्तुविषयी करेनात्यर्थः। एवं तैर्वोक्तातिव्याप्तिर्नवतीत्याह नैविति।
अनुमानादेर्ज्ञात्यादिविशिष्टवस्तुगोचरचास्ति नावः। अव्याप्तिमहातहीति॥
तत्र च विकल्पवेति। स्वविषयेति। स्वविषयावच्छेदकतया प्रविष्टं यत्प्रतीत्यं
रंतेना व्यवहितः। अविषयीकृतो विषयो यस्य ज्ञानस्य तस्य नावस्तत्त्वमित्यर्थः।
यथा श्रुतार्थे च स्वविषये प्रतीत्यंतरा व्यवहितं चेति द्वितीयविकल्पेन पौनरुक्त्यं
स्यात्। स्मृतेः स्वात्मानो रप्रत्यक्षचापातरूपहृषणं न वस्यात्। अनुभवस्य स्व
स्मृतीति विषययोरनंतरगचात्। अव्यवधानं कृत्वा च। एवं वपदार्थरूपमेव विषयः॥ ३७॥—
यो यस्य तच्चाननुस्मृतिवत् प्रतीत्यंतरा व्यवहितं चेन्नार्थविषयश्चमपि अयम
र्थश्च समासांतरगतिवत् कारेण। मुत्राद्यनुमाने अतिव्याप्तिमन्निधय असंन
वमप्याह। सजातीयेति। असर्वज्ञस्य यावत्प्रतियोगिज्ञाना नावेन न तत्प्रतियोगि

हः।
गि व्यावृत्तव्याप्तिर्नवतीत्यर्थः। वस्तुतो व्यावृत्तविषयहे अनुमानादावपि
गतमित्याह। वस्तुतइति। तथा चाद्यस्तुतो व्यावृत्तवस्तुविषयचात्प्रत्यक्षच
प्रसंगइत्यर्थः। तथा स्यादिति पादे वस्तुतो व्यावृत्तवस्तुविषयच संनवतीति प्र
त्यक्षच प्रसंगइत्यर्थः। निर्विकल्पकस्यादिक्रियाविशेषणं। निर्विकल्पकं उच्यते
ज्ञायावस्तुंतरस्य चट चस्य ज्ञानं। विकल्पेति। वस्तुंतरनित्रपदार्थग्रहणं तद्वि
षयीकरणं तथा च न वदुक्तव्यवहारजनकं च नास्ति त्वप्रत्यक्षच प्रसंगादित्य
र्थः। ननु जेदग्रहणे तदनापकचमुक्तं न तत्प्रतीत्यं नावपि इति नाव्याप्तिरिति शं
कते। उच्यते नावेवेति। अतिव्याप्त्याहृषवति। नेति। मुत्राद्यनुमित्यादिलिगादि
प्रतीतिनिरपेक्षायेव स्वगतनेदवशेनेतरदृष्टसमस्तवस्तु व्यावृत्तव
चादिरूपवस्तुव्यवहारोत्पादतत्राव्याप्तिरित्यर्थः। उक्तलक्षणमनुमिते
नाह।

यो विस्तरस्तेन ततमलं। उपहिता उपहित नेदानां पौनरुक्त्यमनिप्रेत्याह अनतीति।
 इष्यते इत्यर्थः। पुरुनेराः पुरुविशेषः। अन्यथा एतेषु वादिना न्यतमो द्वावने स
 म्यधि या अत्यधि धिपां नंगनिमित्तं त्रातिः स्यादित्यर्थः। इति शब्दः प्राज्ञावरमता
 पदसमाप्त्यर्थः। श्री॥ प्राज्ञावादादः समाप्तः॥ श्रीः॥ शिवाय नमः। श्रीन नमः॥
 नष्टा नुमतं प्रमाणा सामान्यजिज्ञेसा दूषयितुमाह॥ अनधिगतेति। स्मृतिवृत्त्या
 स्यात्पूर्वज्ञानस्य ज्ञातज्ञापकवादिद्विविशेषणं तत्रातिव्याप्तिवारकं नवति। तथानु
 तन्नमबाधितत्वं तच्च नमद्रूपेण व्याप्तिवारणाय विधायकं नैति। एवमपि च
 नमि अन्वयाख्यातेर्नाष्टा नुमतचात्। अबाधितत्वं नोद्यं शो वरसंदेहकर ॥३९॥
 ए अतिव्याप्तिवारणाय निश्चायकेति। एवमपि च शब्देरपि व्याप्तिरिति चेन्न। त
 दंश करणस्थलत्वात्। यदा सर्वोशा बाधितार्थवृत्तौ व्याप्तिवारणात् न
 त्वेवं निश्चयपदत्वे पथं। एतद्विवक्षार्थमेव तस्योपात्तत्वात्। यदा अबाधितमो

द्यंश ज्ञानवृत्तामपि प्रमाणां। अंशनेदविवक्षार्थं निश्चयपदं। अयं दृक् संयोग
 वा न तदनाववांश्च। अत्र यदि व्याप्य दृष्टिच धर्माद्यवहित संयोगानावा नासते त
 दा तदंशा प्रमाणां। यदिव दृक् निष्कृष्टा दृष्टिः अत्यंता नावप्रतियोगि च संयोगे ना स
 ते तदापि नमचं एवं दृक् निष्कृष्टा व्याप्य दृष्टिः अत्यंता नावे संयोग प्रतियोगि नाने
 पि संयोग रूप प्रतियोगि सामानाधिकरण्यात् गुरुदशायां दृक् संयोगात्पेता न
 वस्य व्याप्य दृष्टिच अहमसंनवात्। विरोधि दर्शनसचात्। यदि वा व्याप्य दृष्टिः सं
 योगानावा नासते तदा संदेह एव नायं किं तु प्रामेयं विरोध नावात्। अविद्य
 मान विरोध स्फूर्तौ विरोधं शो एव नमचं यदि वयं दवहे देयः संयोग स्तिष्ठति तदा
 वहे देन तदनाव नानं तदा नमच मेव। तदनुत्पन्नं वा। विरोधि दर्शनसचादिति
 दिक्। न दृ संमति माहा यथाहुरिति। यथा मीमांसो ब्राह्मण्य आहुः। तथैवास्मानि
 रनूयते नान्यथेति शेषः। विमोहुरत आह। तस्मादिति। यस्माच्चोदादित्तत्तं प्रमा

रागननवतितस्मादेवंविधं प्रमाणं प्रतीयतामिति योजना। कितदित्याह। दृढमिति। दृढ
 मसंशयरूपं न तन्न प्रथमत इति शेषः। दृढमित्यस्य वदन्त्या मध्ये प्रविशः। ज्ञा
 नांतरेण विसंवादनं कृतेन गच्छति नमन्निमित्तमिति यावत्। यद्यस्मात्साधकतमान
 जायते अतस्तत्प्रमाणं न ज्ञानमिति व्यर्थः। यस्मादर्थे यदि त्य व्ययं। यदुत्पन्नमित्ये
 वंपदं वा। इदं ज्ञानं यद्यस्मादुत्पन्नं तत्प्रमाणमित्यर्थः। यद्वा दृढमित्यनेन सं
 शयव्यवहेदो न विसंवादं कृत्वा त्वनेन विपर्ययव्यवहेदः। एतावता संशयविप
 र्यययोर्नुवादकज्ञानकरणप्रमाणत्वेन सूचितं। नेति। न ब्रूयते प्राप्ता करमतमशो
 ननमिदमपि तथेत्यर्थः। अन्यो इत्यद्योतनाय इवेति कोमलोक्तिः। यदृष्टं यादे ॥४०॥
 वयोगसंवादयंतीति यादृढिकसंवादिनः इदं सत्त्वदुष्टं द्रियादिविशेषणं अथ
 मर्थः माणि प्रज्ञायां यत्र मणि बुद्धिः देवा नमणि प्राप्तिः एवं धूमन्त्रमादिष्ठ कलेपि
 देवा यत्र वदन्त्यादि प्राप्तिः। तत्र संवादिज्ञानमस्तीत्यतिव्याप्तिरिति। नवमतेव सो

प्रवर्तकं ज्ञानं चावमेव। धूमन्त्रमादिष्ठले ॥ प्रमेवा तथा पूर्वविवेचितं। एतन्मते
 जनतेषां प्रामाण्यं यज्ज्ञातीयस्य प्रमाव्याप्त्यन्तावाता अप्रामाण्यप्रसंगे हेतुमाह ॥
 यत्रेति। तथा वा व्याप्तिः। ननु जन्मांतरीयाधिगतचे संदेहा कथं मप्रामाण्यनिश्च
 य इत्यत आह। अधिगतचेपि। तथा वत संदेहेनागे संदिग्धमसिद्धिर्यादादौ
 प्रवृत्त्यन्तावस्थेऽप्यद्वितीयावः। न च तत्र संप्रपात्र वृत्तिरस्त्विति वाच्यं बहुवित्त
 व्ययासाधो तत्र तस्यासंनवात्। प्रामाण्ये तज्ज्ञानमनधिगतपूर्वकं च तंत्रं न
 रांतेन ज्ञानावबोधेनानुधिगततथा नूनं तार्थनिश्चायकचमित्याशंक्यपरिहरति।
 एकस्मिन्निवि। तेनैकस्मिन् जन्मनि पूर्व-अधिगतः पश्चादस्मृते वेदार्थे ऐतरेया
 प्रमाहणं। यद्वा सर्वमधिगताः पश्चादस्मृता ये वेदार्था स्तेषां वेदार्थानां
 षासप्रम्योरनित्रार्थकचविवक्षया तद्विपर्ययः। विस्मरणं नुवाक्यार्थशेन
 उपदार्थांशे न्यथा तदनावपदार्थस्मरणं दाशब्दबोध एव न स्यात्। का

पपिनत्राकिं ग्राहितसंस्कारोपः कल्पते. अन्यथाशाब्दबोधेन स्यादित्याजोर्ध्वं. विस्मरणसंस्कारलो
 व्याप्तिः. यदा शाब्दबोधो हित संस्कारो लोपस्तदनुभावा वा न च धिगतवे
 दार्थस्य स्मरणमेव न विद्यति न शाब्दबोध इति का व्याप्तिरित्यत उक्तं वि
 स्मृतेति. उपलक्षणाभिदं. व्याख्यार्थगोचरसंस्कारसचेपि आदां द्वादिमा
 तानि श्रियसद्भावे शाब्दबोधसंज्ञात्. यदा विस्मृतेत्यनेन प्रतिबद्धस्मरण
 सामग्रीवचमुक्तं. प्रतिबंधकानशाब्दसामग्र्येव फलवत्या च ल्यत इति. त
 चाधिगतेत्यनेन लक्षणात्ताव प्रदर्शनपरेणा व्याप्तिरुक्तिरणा. ननु कृणेना
 धिगतशब्देन विशिष्यविषययो परत्वाधिगतच प्रतिसंधाना समानकक्षान
 का लीनं विशिष्यविषययो परत्वाधिगतचानवगाहनकालीने तस्मिन् ननु
 वादकवाक्ये प्रमुक्ततावस्मरणकारणे साति व्याप्तिरित्यर्थः. तित्वावाधिगे ॥४१॥—
 ता. विषयकचं बोक्तुं इत्याशंक्यपरिहरति. नतत्रेति. अनुवादकेति. अनुवादक
 नतन्मते प्रमाणमधिगतावगाहिचात्तथावाधिगतचानाधिगतच प्रतिसं
 धिगतविशयकचं बोक्तुं इत्याशंक्यपरिहरति. नतत्रेति. अनुवादकेति. अनुवादक
 ता. अवितावगाहिचात्तथावा ४

विनष्टपूर्वोपेक्षानावापुत्रस्यापि प्रामाण्यमितार्थः इति. तत्राववहितज्ञानधर
 या प्रामाण्यस्यानावप्रसंगात्. तस्य विनष्टपूर्वोपेक्षे चैषा विनष्टपूर्वोपेक्षित
 चात्. किंच निर्विकल्पकज्ञानं च स्य सविकल्पकव्यवधानेनोत्पन्नेपि सविकल्प
 केषां कर्तुं मशक्यं चात्तस्या प्रामाण्यप्रसंगात्. नच तत्र विशेषणज्ञानैव कारणं तेन वा स्मरतां
 नुनवानपेक्षवमुक्तमित्तिवाच्यं. निर्विकल्पकानुनवे ज्ञाने प्रथमसविकल्पे वेदव्या
 प्तिः. सामग्रीसचे सविकल्पकव्यवधानेन जायमानसविकल्पव्यवहितसमये निर्वि
 कल्पकस्यापि संज्ञात्वात्. नच विनष्टानपेक्षिज्ञानचमेव प्रामाण्यं तच्च स्मरणेन
 स्यनुनवेप्यस्तीति न दोष इति वाच्यं. अनुनववृत्तीयक्षणे तत्र स्मरणेति व्याप्ते
 स्तेन स्यादवहित पूर्वकणविद्यमानो नुनवस्यैवापेक्षणात्. आचार्ये मते प्रत्य
 क्षज्ञानेह व्याप्तेश्च. तस्य संस्कारकारकविनष्टपूर्वो नुनवोपेक्षित्वात्. सर्वो न

नवेन विनष्टेन विगस्मरण द्वागजनिता नुमिता वव्यासेश्च नवयज्ञातीयं प्राचुर्ये
राविनष्टानुनवापैकं तदप्रमाणं स्मरणं जातीयं तथैतत्प्रमाणं अनुनव
जातीयं तदप्राचुर्ये हानतथेति प्रमाणमिति वाच्यं प्राचुर्येण स्मरणे ज्ञान्य च दर्श
नेन तादृशानुनवज्ञान्य च स्यान्नावात् नवस्मरणं न ज्ञानमिति वाच्यं स्मरणं
नंतं स्मरणानावप्रसंगात् नवपूर्वाभुनवात्तद्विषयताति वाच्यं तज्जनितसं
स्कारस्य स्मरणेन नाशात् संशयोपेक्षानिर्विकल्पकनिज्ञानचेनेव स्मर
णं प्रतिज्ञानं चाद्यु स्मरणस्यापि स्मरणं ज्ञान्य चात् अधिगतविषयकस्येति
अधिगतविषयकज्ञानस्य प्रमात्रे तस्माधनस्य च प्रमाणा चेस्मृतेः प्रमात्रं स्मृ
तिहेतोः संस्कारस्यानुनवस्य वा प्रामाण्यं वस्यादित्यर्थः अप्रमात्रादिति
तथा वा प्रमासाधनं कथं प्रमाणमित्यर्थः यथार्थमेवेति यथार्थज्ञानमेव प्रमात्रे

स्मरणं ३

॥ ४३ ॥

प्रमात्रादनुप्रवृत्तिनिमित्त मस्तु तथा च स्मृतिरपि प्रमातृकरणं प्रमाणमास्तानि
त्यर्थः अत्र प्रमात्रस्य याथाथैतौ धर्मौ चिन्त्रं च अनिष्टेत्यायं यथस्तथाव ज्ञान
याथाथं प्रमात्रेनियामकं ननु यथार्थानुनवचमित्यर्थः अपरिसंख्यानादिति
विद्विगतया प्रमाणस्यापि संस्कारस्य पूर्वानुनवस्य स्मृतिकरणतोपरागेण प्रमा
णत्वेनागणनादित्यर्थः एवं स्मृतिकरणे मनस्यपि स्मृतिरवादि साक्षात्कारसाधनतोपरा
गेण प्रमातोपि स्मृतिकरणोपरागेण प्रामाण्यानिर्देशादित्यर्थः ननु स्मृतिकरणं
त्वं प्रसिद्धप्रमाकरणात् रूपमेवास्तमित्यर्थः शंकरपरिहरति नापीति असाक्षा
त्काराति संस्कारेनैवैकप्रत्यक्षप्रमाणं साक्षात्कारिज्ञानं प्रत्यसाधनं तस्मात्
साधनवान्नावा द्विगपरामर्शवदित्यनुमानमतो नैवैतद्विचारस्तत्रापि विशि
ष्टव्यतिरेकस्य सचात् नवासाक्षात्कारित्यज्ञानं तस्मात् नवादि तिहेचर्थकरणे
स्मृतिसाधने मनसि व्यतिचारः नवेतन्मते मनसि साधनं स्मृतिवाच्यं तथापि य

व ४

७२

प्रमाणत्व २

यास्मिन्तार्थे करणेति तया नुमितिकरणे वक्तुं रादौ च निवाहनादवस्थात्। अतएव व
साक्षात्कारिप्रमाव्याप्यत्वावेन प्रत्यक्षं राहित्यसाधने यसां प्रत्यक्षेति श्रुतं तदपि परिह
तं। अतौ विक्रप्रत्यक्षप्रमाणात् प्रसक्तमेवं संस्कारस्यापि साधनत्वात् चोक्त्या प्र
त्यक्षज्ञाप्रत्यक्षसाधनत्वात् संस्कारस्यापि सिद्धिवारणा। असाधारणत्वं प्रमाणास
हकारित्वं। अरवडा नावचात्र न होषः। सत्तामत्रेति। स्वरूपसत्त्वेनैवाज्ञातत्वे
नेवेत्यर्थः। तथा वसंस्कारेणानुमानादिः अज्ञातकरणचादिद्वितीयार्थसन्निवर्षव
त्यनुमानमिहानवसाधनविक्रयोदृष्टांतः सन्निवर्षस्य ब्रह्माविहनुमानत्वात्।
धसिधिव। संस्कारस्य ब्रह्माविहनुमानपक्षचादिति वाच्यं। यत्र यत्र कार्ये ज्ञाते कर ॥४४॥
ज्ञातत्रानुमानवत्स्य साधनत्वात्। पूर्वस्मृतेर्यथाार्थं च मंगीतत्वा ननु नवत्वेन प्रमा
नं निरस्तं। संप्रतियथार्थं च मेवासां निरस्तीत्याह न चेति। तदुपपादयति। न हिति।
यद्यप्यस्मिन्काले यादृशार्थं प्रवीवस्तु विप्रिष्टोर्थः। स्मर्यते तस्मिन्काले तादृशस